

1102
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS XI.

1962

**HUNGARIA
SZEGED
1962**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS XI.

TÓTH SAROLTA

MAGYAR ÉS LENGYEL
IMRE-LEGENDÁK

SZEGED

1962

REDIGIT
BÉLA KARÁCSONYI

SZERKESZTI
KARÁCSONYI BÉLA

A kiadásért felelős a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. IX. Megjelenés: 1962. XII.
1962.

Példányszám: 550. Terjedelem: 6,3 (A/5) ív.

Készült linó szedéssel, íves magasnycmással, az MSZ 5601 és az MSZ 5603-50 A szabványok szerint.

Szegedi Nyomda Vállalat 62-3417

1. A MAGYAR IMRE-LEGENDA KÓDEXEI

I. István királyunk fiának, Imre hercegnek az életéről csupán egyetlen hazai legenda maradt ránk. Ezt a legendát lengyel vonatkozású részekkel több — a magyar legendától gyökeresen különböző — lengyel Imre-legenda egészíti ki. A magyar legendának, melyet több kódex őrzött meg számunkra, három különböző bevezetése van. *Bartonic Emma* véleménye szerint¹ az eredeti bevezetést később kétszer átdolgozták, mégpedig először a Hartvik püspök által szerkesztett István-legenda alapján, majd egy teljesen ismeretlen forrásnak a feljegyzéseiből. A magyar legenda alapszövege a ránk maradt kódexekben egy-két szavas, illetve egy-egy mondatnyi eltéréstől eltekintve teljesen azonos. Az utóbb keletkezett bevezetések megszerkesztésének időpontjáról semmi biztosat nem tudunk. A kódexek legnagyobb része az első bevezetést tartalmazó legendát őrizte meg. Ezt közli egy ősnymtatvány is,² amelyben először adták ki a magyar legendákat nyomtatásban.

A legrégebb és legjobb kódex a re'uni (Stájerország) cisztercita apátság 69. számú, 13. század eleji (esetleg 12. század végi) kódexe, amely 173 kis folió alakú lapot tartalmaz. A 27^v—38^v oldalon István legendáját (ún. Hartvik-legenda), a 38^v—41^v oldalon az Imre-legendát közli. A kódex külsejéről és feltehetően magyar eredetéről *Zalán Menyhért* közöl adatokat.³ A kódex kemény táblája leszakadt. Mai formájában két — később egybekötött — önálló részből áll. Közülük csak az első rész lehetett Magyarországon. Ennek borítólapja az egybekötés alkalmával kerülhetett az egész kötet végére. Ezen a hátsó fedőlapon két, 15. századi kéztől származó bejegyzés olvasható: „Capella sancti spiritus in Supronio” és „Martinus Odenburg”. Ugyanezen kéztől származik az István-legenda e kódexbeli szövegében a 29^r oldalon a hibás „hesprem” kijavítása „Wesprem”-re.⁴ Ebből úgy látszik, hogy az említett Martinus magyar ember lehetett. A kódex magyar eredetét támogatja az is, hogy a benne található István-legendának a pannonthalmi adományról szóló részlete feltűnően egyezik a pannonthalmi oklevéltár 1349. július 22-i oklevelével. Az oklevélben

¹ *Bartonic Emma*: Előszó az Imre-legenda szövegének kiadásához (*Szentpétery: Scriptores Rerum Hungaricarum* — a továbbiakban: SRH — II., Bp., 1938.) 443—444. old.

² *Legende Sanctorum regni hungarie in lombardica historia non contente*, Argentine, 1486., Strassburg, 1486. és 1498., továbbá még néhány kiadás a 15. században év és hely megjelölése nélkül (L. Hain: *Repertorium Bibliographicum* II., 1. rész, 251. old., 9996—9998.) és Velence, 1512. — Vö. *Bartonic Emma*: i. m. 447. old.

³ *Zalán Menyhért*: Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratáraiban (Pannonthalmi Szemle, I., 1926.) 60—62. old.

⁴ A 30^v oldalon az eredeti másoló „besprem”-et írta, a „hesprem” tehát csak elírás lehet (*Zalán M.*: i. m. 61. old.).

a székesfehérvári káptalan Vilmos pannonhalmi apátnak hiteles másolatban kiadja a káptalan tulajdonában levő legenda vonatkozó részét.⁵ Ezen kódex eredetinek tartott szövegét — kilenc más szöveggel egybevetve — veszi alapul 1894-es kiadványában *Albert Poncelet*, valamint a *Szentpétery-féle* *Scrip-tores*.⁶

A fennmaradt további kódexek — melyeknek Imre-legendái változatos módon elegyítik az eredeti szövegre jellemző szavakat (Hildebrand neve, „familiari-que colloquio”) a reuni kódex szövegéből jellegzetesen hiányzó „Krisztus öt sebé-nek módjára” szavakkal — kivétel nélkül későbbi korból, a 15. századból valók. Ezek a következők:

Az (erdélyi) gyulafehérvári kódex a Batthyány-könyvtárban van meg I. 76. szám alatt,⁷ az (A p p o n y i) számú ősnymtatvány pedig a Széchenyi-könyvtárban található. Utóbbival szorosan összefügg az előbb Corsendonckban, ma a párizsi Mazarine-könyvtárban őrzött 1733. számú kódex.⁸ Az első szöveg alapján több rövidített változat készült breviáriumok céljára. Szatmári György esztergomi érsek használatára írták fényes díszítéssel ellátva 1521 és 1524 között azt a kódexet, amely 8879. szám alatt található a Párizsi Nemzeti Könyvtárban. Ez az eseményeket csak röviden beszéli el, és nem terjed tovább a pannonhalmi kolostorban adott csóknál. Ezzel van kapcsolatban egy másik, 1515-ben keletkezett breviárium.⁹ A párizsi kódex legendájából készült egy bővebb kivonat is, mely — az elején nagyrészt egyezik a rövidebbel, csak annyiban tér el tőle, hogy egy kihagyott fejezét helyett a veszprémi templomban látott látomást mondja el — a Batthyány-könyvtár má II. 70. számú kódexében maradt ránk. A breviáriumok családjában akad egy olyan kódex is, melynek nincs előszava. Ez a szintén rövidített, de minden fentebbi szövegtől eltérő kivonat is a Batthyány-könyvtárban, a XI. 1. számú ősnymtatványban Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*-jához (1478) járul. Ezután több kiadásban megjelent a Lombard Históriaiból hiányzó magyar szentek legendáinak gyűjteményében.¹⁰ *Pray György* az 1498-as velencei kiadás alapján jelentette meg 1774-ben az Imre-legendát.¹¹

A második bevezetéssel ellátott legendaszöveget két, egymással szorosan összefüggő kódex tartalmazza: a Bécsi Nemzeti Könyvtár 3662. számú és a Müncheni Közkönyvtár 18624. számú kódexe. Valószínűnek látszik, hogy a müncheni kódex a bécsinek másolata, ugyanis vele teljesen meg-egyezik, csupán ezek a szavak: „és bizonygatta, hogy az, akinek hét csókot adott, szüzi életet élt” — hiányoznak a 18624. számú müncheni kódexből. Mindkét szöveg azonos módon helyenként eltér a többi kódex szövegétől. *Bartontiek Emma* lehetségesnek tartja¹², hogy a második bevezetés szerzője és a

⁵ Pannonhalmi rendtörténet II., 402—403. old.

⁶ *Albert Poncelet*: Vita S. Henrici ducis (Acta Sanctorum Novembris tom. II., pars 1., Bruxellis, 1894., 487—490. old.) és SHR II., 449—460. old.

⁷ Vö. *Szentiványi, Robertus*: Catalogus Concinnus Librorum Manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae, Szeged, 1958., 45—46. old.

⁸ A szoros összefüggés csak az Imre-legendára vonatkozik, ui. a mindkét kiadványban meglevő István- és László-legendák már nem mutatnak ilyen közvetlen rokonságot.

⁹ *Kiadta Mátyás Flórián*: Fontes Domestici I., Pécs, 1881., 143—144. old.

¹⁰ Lásd fentebb: 2. jegyzet.

¹¹ *Pray György*: Dissertationes Historico-Criticae de Sanctis Salomone rege et Emerico Duce Hungariae, Pozsony, 1774., 87—100. old.

¹² *Bartontiek Emma*: i. m. 444. old.

3662. számú bécsi kódex írója a z o n o s s z e m é l y volt. Ez a szerző munkájához Hartvik István-legendáját is felhasználta, és ennek lerövidített előszavából írta volna meg a maga bevezetését (tehát a második bevezetést) az Imre-legendához.

A 15. századi, a lengyel—magyar krónikát is tartalmazó l w ó w i kódexről, amely egyedül őrizte meg a harmadik bevezetést — ez annyiban tér el az első-től, hogy kezdő soraiban téves adatokat közöl István uralkodásáról¹³, és alap-szövege is számos helyen különbözik a többi kódexbeli legenda szövegétől —, *Bartoniék* nem ad bővebb felvilágosítást.

Ezt a kódexet jelenleg Wrocławban, az Ossoliński Intézet kéziratárában őrzik II. 1944. szám alatt. Tulajdonképpen passionale, amely több magyar vonatkozású legendát is tartalmaz. Így a 306^r—313^v oldalon terjedelmes szent Erzsébet-életrajzot, a 371^r—375^r oldalon szent István legendáját (amely tulajdonképpen a lengyel—magyar krónika rövidített változata) és a 375^r—377^v oldalon „Legenda Henrici regis Ungarie” címmel közli az Imre-legendá szövegét a sajátos harmadik bevezetéssel és számos elírással, félreértéssel, amelyek ezt a szöveget élesen elválasztják a többi — meglehetősen egybevágó — szövegtől. Maga a kódex 15. századnak látszik. (Papírkódex, vízjelekkel.)

A kódexek összefüggését vizsgálva öt típust különböztethetünk meg:

1. a reuni — tartalmazza Hildebrand nevét (VII. Gergely pápa) és a „familiarique colloquio” szavakat,
2. a breviáriumok családja — „familiarique colloquio” szavak nélkül és kivonatos szöveggel,
3. a lwówi (ma: wrocławwi) — a harmadik bevezetéssel és számos szövegbeli eltéréssel,
4. az 57. számú ősnymtatvány és a vele összefüggő corsendoncki kódex típusa — az első bevezetéssel, Hildebrand nevével és a „Krisztus öt sebének módjára” szavakkal,
5. a 3662. számú bécsi és a 18624. számú müncheni kódexek — a második bevezetéssel és a „Krisztus öt sebének módjára” szavakkal, de Hildebrand neve nélkül.

2. IMRE-LEGENDÁNK IRODALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Az Imre-legendá mint történeti forrás két évszázaddal ezelőtt kezdte foglalkoztatni a forráskutatók érdeklődését. Mint minden forrásértékű vagy annak tartott írás számbavételénél, az Imre-legendánál is a legenda keltének és szerzőjének megállapítása volt az első és legkézenfekvőbb feladat. Itt mindjárt sűrű homályba ütközött a kutatás, és ez a kérdés máig is megoldatlan problémája maradt legendánkknak. Az eltelt kétszáz év folyamán számos valószínűtlen feltevés és ezeket támogató naiv érvelés mellett alig született néhány logikusabb, elfogadhatóbbnak látszó, indokokkal támogatott, tehát figyelemre méltó hipotézis. A legendának viszonylag gazdag irodalma van. A hozzászólók többsége azonban — a téma természeténél fogva — a papság sorából került ki, és elsősorban klerikális, reakciós álláspontból ítélte meg a legenda problémáit,

¹³ 1304-re teszi pl. István halálát. *Bartoniék* véleménye szerint az 1304-es évet 1034 helyett tévedésből írták. (I. m. 444. old.)

illetve jobbra csak a pozitívumait. Érdeklődésük kimerült Imre erényességének magasztalásában, családi és házassági kapcsolatainak fejtegetésében, esetleg Imre nevének helyes alakja feletti meddő vitákban. A kutatók egy másik csoportja a legenda keletkezési körülményeit vizsgálta, a szerző személyét és a mű keltét igyekezett megállapítani. Elsősorban a legenda tartalmából próbáltak érveket kihámozni, nem egyszer a latin szöveg egyes, kapaszkodónak kínálkozó kifejezéseit túlságosan is mereven alkalmazva előre elképzelt konstrukciójukhoz. Ha kronologikus sorrendben áttekintjük a legendánk keletkezési körülményeivel kapcsolatos irodalmat, néhány — csaknem minden kutatónál előforduló — alapmotívumot figyelhetünk meg mint a probléma megoldási kísérletéhez felhasznált csomópontot. A legenda referensei néha ellentmondásba kerülnek saját magukkal, és igen gyakran vitába szállnak egymással.

Pray György figyelt fel elsőként történeti értékkutató szemmel az Imre-legendára¹⁴. Szerinte magyar származású volt a szerző, mert „noster rex et apostolus”-nak nevezi Istvánt¹⁵. Egyházi rendbeli ember tollát véli felfedezni a legenda azon sajátosságában, hogy bőven idézi, és jól ismeri a szentírást. A szerző személyét *Pray* nem is próbálja meghatározni. Naiv, de óvatos okoskodása szinte semmit sem mond. A keletkezés időpontját a László király halála utáni időre teszi, és — később más hozzászólók által is felhasznált — jellegzetes adatokkal próbálja ezt valószínűsíteni: 1.) Mivel a szerző azt írja magáról, hogy az ő korában tért Pannónia az igaz hitre,¹⁶ László király kortársa nem lehetett, ugyanis László törvényeiből világosan kiderül, hogy Magyarországon még nem tisztult meg teljesen az ősi babonáktól. 2.) A német Konrád meséjét, mely VII. Gergely pápa idejében (1073–1085) játszódik, mint múltban történtet mondja el. Ez, bár nem mond ellent László korának sem, inkább későbbi időre utal. 3.) Álmos herceg konstantinápolyi útjával kapcsolatban — mely feltételezhetően 1115 előtt történt¹⁷ — az „aliquando” szót használja. *Pray* ezt a legutóbbi érvet tartja a legalaposabbnak, és ennek nyomán datálja a legendát 1115 utáni időre.

Marczali Henrik a szerzőt a clunyi reform hívének tartja.¹⁸ Ez az első említés arról, hogy a legenda célzata a Kálmán korában törvénybe iktatott papi nőtlenség¹⁹ magasztalása. A szerző inkognitása alatt Hartvikkal azonos felfogású írórt sejt,²⁰ megemlíti, hogy — éppen úgy, mint Hartvik — nagy tiszteletet tanúsít szűz Mária iránt. (Ez a „felismerés” persze egyáltalán nem bizonyító

¹⁴ *Pray György*: i. m. 84–86. old.

¹⁵ A reuni kódexben található, első (tehát az eredetinek tartott) bevezetésben — SRH II., 450. old.

¹⁶ „...novissimis — ut ita dicam — temporibus, per mellifluam beati Stephani primi regis nostri prudentiam totius Pannonie regnum lumen veritatis agnovit.” (Uo. 449–450. old.) Ez természetesen nemcsak a szerző saját korára vonatkozhat, hanem általában a közelmúlt.

¹⁷ Prágai Cosmas folytatója szerint Álmos 1127-ben Görögországban halt meg. A Bécsi Képes Krónika szerint 1113-ban Kálmán megvakíttatta. (Canonicus Wisegradensis ad a. 1137., lásd: *Gombos: Catalogus Fontium I.*, 443. old., ill. SRH I., 430. old.)

¹⁸ *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfői az Árpádok korában, Bp., 1880., 24. old.

¹⁹ Kálmán 1112 körül hozott zsinati határozata kimondja: „nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit...” (2. esztergomi zsinat IX.), *Závodszy*: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Bp., 1904., 208. old.

²⁰ *Marczali Henrik*: i. m. 24–25. old.

erejű.) Fejtegetéseit kiegészíti azzal, hogy a legendában megnyilvánuló nemzeti büszkeségre hívja fel figyelmünket, mely szerinte abban is kifejezésre jut, hogy a szerző Imre és felesége királyi származását kihangsúlyozza. *Marczali* hozzászólásának egyetlen figyelemre méltó megállapítása a clunyi szellem hatásának felismerése legendánkon.

Az Imre-legenda következő referense, *Mátyás Flórián* kormeghatározó adatokkal és Imre nevének helyes alakjával foglalkozik.²¹ A legenda 11. század i keltére nézve döntőnek tartja a *Pray* 12. század i hipotézisében színtén érvként használt „novissimis . . . temporibus . . . totius Pannonie regnum lumen veritatis agnovit” szavakat. Ez az ellentmondás világosan mutatja, milyen megtévesztő úton járt a latin szöveg szolgai fordításához való ragaszkodás, de még inkább a legendákban és a középkori stílusban egészen szokásos közhe-lyek figyelmen kívül hagyása. Igazolja ezt *Mátyás Flórián* következő tévedése is: kormeghatározónak tartja, hogy a szerző ezzel a divatos szerénykedő formulával érvel Istvánnal kapcsolatban: „quia eius gesta sunt inenarrabilia, nec nostri ingenii congruit parvitati, utilius visum est, quatinus filii eius, beati Henrici pro modulo nostre possibilitatis edisseramus insignia”²². Ebből éppen a téves okoskodás miatt azt a következtetést vonja le — természetesen helytelenül —, hogy az Imre-legenda megírásakor az István-legenda még nem volt írásba foglalva.²³ Úgy véli, hogy a szerző hallomásból és szemtanúk közlése alapján dolgozott, hiszen hivatkozik is szemtanúkra az ötödik fejezetben.²⁴ Az idézett szövegrész azonban nem indokolja minden kétséget kizáróan a szemtanúk vallomásának közvetlen felhasználását. Az említett érveknél inkább közeledik a valószínűséghez a hetedik fejezet Konrád-csodájának mint terminusbeli adatnak a felemlítése, mely egy *Mátyás Flórián* által kiragadott legenda-utalás szerint „in diebus nostris” történt. Referensünk a következőképpen okoskodik: ha a bűnös Konrádra VII. Gergely pápa adta a páncélt, és Fehérvárra zárándok-lása Imre szenttéavatása után történt, valamint tanúja volt a csodának Fabianus fehérvári prépost (és kancellár), aki tehát ekkor még nem viselt magasabb tisztséget, csak 1091 után²⁵, akkor a Konrád-csodának 1083²⁶ és 1091 között kellett történnie. Minthogy a csoda „in diebus nostris” történt, a legenda szer-zője ekkor már élt. Művét azonban nem kezdte el László király halála (1095) előtt, mivel azt írja, hogy a csodát jelentették Lászlónak, aki „tunc temporis Pannonie prefuit”²⁷, vagyis amikor a szerző művét írta, már nem uralkodott. *Mátyás Flórián* következtetése tudományos igényűnek és logikusnak tűnik, bár említett tévedései és hozzávetőleges terminus-adata miatt nem vitte köze-lebb problémánkat a megoldáshoz. A szerző személyével kapcsolatban is való-színűtlen sejtelmek vannak. *Marczalinál* sokkal határozottabb: egészen világosan

²¹ *Mátyás Flórián*: Megjegyzések az Imre-legenda koráról és Imre nevének helyes alakjáról (Fontes Domestici I., Pécs, 1881.)

²² A reuni kódex Imre-legenda bevezetése, lásd: SRH II., 450. old.

²³ *Mátyás Flórián*: i. m. 232. old.

²⁴ „... sponsa sua ei testimonium virginalis vite perhibuit familiarisque ille minister, que viderat frequenter aut audierat, ultra non abscondit.” (SRH II., 456. old.)

²⁵ A zágrábi püspökség alapítólevelében Fabianus bácsi érsekként szerepel. Az alapítást *Mátyás Flórián* 1091-re teszi. (*Mátyás Flórián*: i. m. 233. old.) Az alapítólevel szövegét lásd *Fejér*: Codex Dipl. I., 484. old., 1093-as dátummal.

²⁶ Konrádnak a szentek sírjához kellett elzarándokolnia. Imre szenttéavatása 1083-ban történt.

²⁷ SRH II., 459—460. old.

Hartvikra céloz, ha nem szerzőként, hát interpolátorként.²⁸ A caesareai látomás epizódját ugyanis az Imre-legenda „nec hoc pretereundum esse puto” kifejezéssel vezeti be.²⁹ Ez a formula *Mátyás Flórián*t Hartvik stílusára emlékezteti, aki István-legendájába a legenda maior-ból átveszi Géza álmát fia születéséről, és ehhez hozzáfűzi — eléggé szerencsétlenül — felesége álmát is ugyanerről, s ezt a bővítést „nec hoc silentio pretereundum est” közhellyel vezeti be.³⁰ Vagy csak a caesareai epizód leírását toldotta bele Hartvik az Imre-legendába? *Mátyás Flórián* ugyanis a továbbiakban azt fejtegeti, hogy az említett rész stílusa is különbözik a legenda előtte és utána levő szövegének stílusától: másutt a legenda mindig „beatus”-nak nevezi Istvánt, egyszer pedig „christianissimus”-nak, de szentnek sehol. Ez a megfigyelés nem helytálló, mert a „sanctus rex” kifejezés Istvánra vonatkozólag a harmadik fejezetben is előfordul. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor is el kell vetnünk az egész okoskodást, hiszen ez is a már fentebb felrótt téves alapkoncepcióból következik. Ugyanakkor pedig Hartvik szerzősége ellentmond annak a megállapításnak is, hogy az Imre-legenda keletkezésékor az István-legenda még nem volt írásba foglalva, tehát *Mátyás Flórián* önmagával is ellentétbe kerül. A hatodik fejezet interpolált voltának a feltételezése pusztán az említett ismérvek alapján nem bizonyítható, de természetesen az ellenkezője sem.

Elfogulatlan és igényes hozzászólást olvashatunk egy francia pap, *Poncelet* tollából.³¹ *Albert Poncelet* közreműködött a bollandisták által kezdeményezett *Acta Sanctorum* c. kiadvány szerkesztésében. A kiadvány célja ismeretes: az egyházi naptárban szereplő szentek életrajzi adatainak, a halálukkal kapcsolatosan vagy ezután az ő „közbenjárásukra” történt és a hagyományban élő csodáknak a feljegyzése és e szentekről addig írásba foglalt történetek, legendák adalékainak összegyűjtése. *Poncelet* vállalta többek között a mi Imre hercegünk — akinek névünnepe novemberben van — legendájának kiadását és magyarázását. *Poncelet* körültekintő gondossággal tesz eleget feladatának. Nemcsak alaposan megvizsgált legendaszöveget közöl, melyhez az eredetinek tartott megfogalmazást veszi alapul, de ezt is kilenc más variáns szöveggel egybevetve, hanem a legenda szövegterjedelméhez képest bőbeszédű, ám a legkevésbé sem szófecsérlő előszót is kapcsol az általa közrebocsátott mű elé. Előszavában felsorolja a legenda ismert kéziratait és kiadásait,³² majd felelni próbál a szerző személyének kilétével és a mű keletkezésének idejével kapcsolatos problémákra. A kérdés vizsgálatakor nagy tájékozottságról tesz tanúságot: jól ismeri az előtte elhangzott véleményeket, s ezekkel polemizálva keres az egyes részletkérdésekre megfelelő magyarázatot, a végső problémákra pedig elfogadható megoldást.

Véleménye szerint a szerző magyar származású volt, és papi személy: ez utóbbit elárulja aszketikus felfogása, valamint stílusa, mely tele van biblikus részletekkel. Nem ért egyet Hartvik szerzőségével. A kutatók erre vonatkozó egyetlen pozitív színezetű hivatkozását, a „nec pretereundum” formulát této-vázás nélkül elutasítja: hiszen ez közhely.³³ Külsődleges, tetszetős formái

²⁸ *Mátyás Flórián*: i. m. 234. old.

²⁹ SRH II., 456. old.

³⁰ Hartvik-legenda, SRH II., 406. old.

³¹ *Albert Poncelet*: i. m. (lásd fentebb: 6. jegyz.) 477—487. old.

³² *Poncelet*: i. m. 478. old.

³³ Uo. 479. old.

jegyektől tehát *Poncelet* nem engedi elcsábíttatni magát. Éppen ezért nehéz megfejtenünk egy, Hartvik szerzősége ellen felhozott további érvét, mely szerint az említett püspök azért sem lehetett a legenda írója, mert nem volt magyar származású. Ez a tény ugyanis nem tette volna lehetetlenné, hogy Hartvik magyar szentről legendát írjon, hiszen egyik István-legendánk is az ő tollából született. Nem gondolhatunk tehát itt másra, mint arra, hogy a *Pray*nál is a szerző magyar származása mellett érvként említett, legendánknak Istvánra vonatkozó „*noster rex et apostolus*” megjelölése tévesztette meg az egyébként éber, jószemű *Poncelet*-t. Óvatosságára eléggé jellemző, hogy a szerző személyét nem is próbálja meghatározni, a probléma megközelítése nála is csak odáig terjed, hogy lehetőségként megemlíti: a fehérvári egyház papjai között kereshetjük a legendáirót, itt tudhattak legtöbbet Imréről, hiszen teste is itt volt eltemetve.³⁴ A keletkezés problémája szintén felkelti külföldi kutatóink érdeklődését. E területen is otthonos tájékozottsággal vitatkozik. Helyes történeti és forráskritikai érzékkel, következetes logikával a 12. század elejére datálja legendánkat.³⁵ Állásfoglalását megfelelő érvekkel indokolja: a szerző VII. Gergelyről és László királyról mint már halottakról szól, említi azonban Álmos herceg 1109-es konstantinápolyi útját. A legendának kétségtelenül a legutóbbi dátum után kellett keletkeznie. *Pray* is hasonló módon okoskodott, s az ő figyelme is kiterjedt az időben legkésőbbi eseményre (Álmos herceg útjára), mint a mű keletkezése szempontjából a végkövetkeztetést döntően befolyásoló dátumra. *Poncelet* ezután kitér a már előtte elhangzott és feltehető ellentétes vélemények fejtegetésére, s igyekszik ezeket megcáfolni. A legenda előszavának utalása, hogy Pannónia megtérése István bölcsessége révén „*novissimis, ut ita dicam, temporibus*” történt, szerinte semmit sem bizonyít, mivel előzőleg az apostolok idejéről volt szó, amihez viszonyítva Hartvik kora valóban „*novissima tempora*”. Itt először, ezután gondolatról gondolatra cáfolja *Mátyás Flórián* vélekedését. Elveti a „*quia eius gesta sunt inenarrabilia*” szavakból — tévesen — levont következtetését, bár egyetért vele abban, hogy szerzőnk nem ismerte a három István-legenda egyikét sem. Hozzáteszi azonban, hogy ezek már meglehettek, a szerző ugyanis az idézett szavakat bármelyik István-legenda ismeretében leírhatta volna, hiszen ez a formula is a középkori stílust jellemző szerzői szerénykedés. Arra is felfigyel, hogy *Mátyás Flóriánt* zavarja a László király életében történt Konrád-csoda „*in diebus nostris*” szavakkal történő megjelölése, melyből *Mátyás Flórián* arra következtetett, hogy a szerző jelen volt a csodánál. Ő a „*tunc temporis*” szavakat állítja szembe az idézettel, mely szavakból világosan kitetszik — véleménye szerint —, hogy a csoda a mű megírása előtt történt. Tehát a „*tunc temporis*” nem jelölhet túl régi, a „*diebus nostris*” nem jelölhet túl közeli dátumot. A Konrád-csoda előtt az Imre halálát követő 30. napról, tehát az 1031-es évről van szó. Ezzel szembeállítva — tágabb értelemben — a jóval későbbi Konrád-csoda valóban „*diebus nostris*”-nak számíthat. Feltételezi, hogy a szerző ekkor már élt.³⁶ A továbbiakban *Poncelet* egyetért azzal, hogy a legenda anyagát a szerző a szájhagyományból meríthette, de igen valószínűtlennek tartja *Mátyás Flórián* azon feltevését, miszerint a szerző értesüléseit Imre jegyesétől és meghitt szolgájától, tehát

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 480. old.

életének és tetteinek fő tanútól nyerte volna.³⁷ (A lengyel—magyar krónika szerint Imrét felesége gyorsan követte a halálba.³⁸) Pontosabb, a legendaíró által is megjelölt forrásról — szerinte — csak egy bizonyos fejezetre vonatkozóan beszélhetünk, nevezetesen a caesareai kanonok meséjét tartalmazó caputban. Kétséges azonban a történet hitelességének magva, mivel a kanonok elbeszélésében említett egyetlen, Eusebius nevű ismert caesareai püspök a 4. századi egyházatya. 1031 körül (Imre halála) Caesarea pogány megszállás alatt van, tehát nem működhetett ott keresztény püspök. A várost csak 1101-ben szabadítja fel I. Balduin. Ha tehát a legendaíró itt téved, művének más részeiben is naivnak tarthatjuk elbeszélését. A legkevésbé sem bizonyos továbbá az sem, hogy a görög kanonok a történetet a szerzőnek beszélte el, hiszen a szöveg meglehetősen kétértelmű: „Nec hoc pretereundum esse puto, quod aliquando Constantinopoli cum domino Alme duce commoranti quidam religiosus canonicus Cesariensis ecclesie ad Grecorum imperatorem missus narravit...” — a „commoranti” után „mihi” is, „alicui” is érthető.³⁹

Poncelet fentebb ismertetett polemikus hozzászólásából látható, hogy papi személy léteire viszonylag milyen elfogulatlanul foglalkozik könnyen túlzásokra, belemagyarázásokra ragadtató témájával, és helyes kritikai érzékkel ítéli meg az érvként számba jöhető adatokat, eseményeket. Meglepően jó forráskritikusi érzékének további pozitívumaként említhetjük véleményét a hildesheimi évkönyvek Imre halálára vonatkozó adatának⁴⁰ hitelességéről.⁴¹ Bár ő sem tartja összeegyeztethetőnek a vadkanvadászaton történt halált a legenda alapján megismert szentéletű herceg aszketikus jellemével, mégis inkább hitelt érdemlőnek tartja ezt az évkönyvi adatot, mivel ennek kódexe 11. századi, tehát az egyik legrégibb történeti feljegyzésünk Imrere vonatkozóan, míg a legendaszerző vagy nem tudott a hercegnek ilyen természetű haláláról, vagy — és ez a valószínűbb — elhallgatta azt, mivel Imre aszketikus erényeinek dicsőítését tűzte ki céljául. Itt név szerint is cáfolja *Prayt*, aki a legendaíró álláspontját osztja ebben a kérdésben, és állításának helyességét bizonyítandó, Ransanusra hivatkozva leírja, hogy Imre halála előtt betegségtől próbáltatott meg.⁴² Ransanusra, aki a 15. század végén írt, aligha lehet hivatkozni — írja *Poncelet*. Összefoglalva tehát értékes hozzászólását, a következő képet nyerjük: a legenda 12. század eleji, naiv, célzatosan elfogult mű, ezért nem tulajdoníthatunk neki nagy hitelességet, és nem számíthatjuk az értékes történeti források közé.⁴³

Időrendben vizsgálva a legendánkkal foglalkozó irodalom történetét, ismét egy külföldi kutató véleményének ismertetésére kell kitérnünk. *Kaindl* szinte megismétli *Mátyás Flóriánt*, bár nem pontos a tényismeret tekintetében, ke-

³⁷ Uo.

³⁸ SRH II., 315. old.

³⁹ Uo. 456. old., ill. *Poncelet*: i. m. 480. old. 4. jegyz.

⁴⁰ „Et Henricus Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, periit flebiliter mortuus” (lásd: *Gombos*: Cat. Fontium I., 141. old.).

⁴¹ *Poncelet*: i. m. 480—481. old. (Szintén hitelesnek tartja a hildesheimi adatot *Balanyi György*: Szent Imre herceg történeti alakja, Katolikus Szemle, 1930. 4. old.)

⁴² *Pray*: i. m. 57. old. (Vö. *Poncelet*: i. m. 481. old.)

⁴³ „Porro ut quae hucusque dicta sunt, paucis comprehendamus, fatendum est ob scriptoris tum non satis antiquam aetatem, tum credulitatem, tum non omnino liberum ab aliis studiis animum, non praecipuam Vitae S. Emerici ab eo compositae tribuendam esse auctoritatem, neque illam inter fontes historicos veri nominis iure posse computari”. (*Poncelet*: i. m. 481. old.)

vésbé alapos és kimerítő igényű.⁴⁴ A legendát a 12. század elejére datálja, erre legfőbb érve ugyancsak a szokásos, ti. az, hogy Pannónia megkeresztelése „novissimis temporibus” történt, továbbá hogy a Konrád-csodával kapcsolatban a szerző „in diebus nostris”-t ír, és említi Lászlót, aki „tunc temporis” uralkodott. Ezek a megjegyzései azonban csak az első bevezetést tartalmazó, eredetinek tartott legendára vonatkoznak. A második bevezetést 13. századnak tartja, mivel felismeri, hogy e bevezetés utalása Imre grammatikai tanulmányaira a pesti kódexből való,⁴⁵ mely ezt a legenda minor-ból vette át. Mint-hogy a pesti kódex 1200 körül keletkezett — írja *Kaindl* —, a legendának ezzel a bevezetéssel ellátott változata sem lehet a 13. századnál korábbi. István, Gellért és Imre legendáit egymástól függetlenül, az 1083-ban történt szentté-avatások termékeiként keletkezettnek véli. Úgy gondolja, hogy ezek az eredeti szövegek később nem elégitették ki az érdeklődést, ezért az István-legendát előbb Hartvik, azután 1200 körül más valaki átalakította.⁴⁶ A Gellért-legendát a 13., 14. s talán a 15. században is tovább bővítették. Ekkor írhatták át az Imre-legenda bevezetését is. A szerzőről megállapítja, hogy távol állt az udvartól, ezért írja István életéről és tetteiről, hogy azok elbeszélhetetlenek, s ezért van, hogy Imréről még kevesebbet tud, mint az István- és a Gellért-legenda.⁴⁷ A továbbiakban azt fejtegeti, hogy a szerző már az egyház új, szigorúbb szemléletének hódol. Ez kitűnik a szüzesség érdemének ismételt, nyomatékos hangsúlyozásából: ez a körülmény is a 12. század kezdetéhez irányít bennünket — írja *Kaindl* —, mivel néhány évtizeddel korábban ennek nem lett volna semmi különösebb jelentősége, hiszen László törvényeiből nyilvánvalóan kiderül, hogy a szabályszerűen megházasodott papok Magyarországon semmi-féle megbotránykozást nem váltottak ki.⁴⁸ *Kaindl* tehát *Marczali* véleményéhez csatlakozik⁴⁹, és — helyesen — legendánk célzatában felismeri a korabeli aktualizást. Kálmán 1112 körüli zsinati határozatát nem említi ugyan, de felismeréséből kitűnik, hogy a clunyi reform-szellem magyarországi hatásának ez a fontos dokumentuma aligha volt ismeretlen előtte.

Az Imre-legendával foglalkozók közül *Erdélyi László* az első, aki a legenda szerzőjét személy szerint is megkísérli meghatározni.⁵⁰ Ő is a szöveg elemzése során kiragadott példákat sorakoztat fel bizonyítékok gyanánt. A „... cum domino Alme duce commoranti” kifejezésből⁵¹ arra következtet, hogy a szerző 1109-ben Álmos herceggel együtt volt Konstantinápolyban, s nem lehetett szerzetes, hanem inkább bencés vagy kanonoki iskolában tanult diák, aki a harmadik és negyedik fejezet anyagát — a hét csók történetét — pannonthalmi forrásból merítette. Az ötödik és hatodik fejezet tartalma (a vespriemi szent

⁴⁴ R. F. *Kaindl*: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen XIV., klny., Wien, 1902.

⁴⁵ Uo. 39—40. old.

⁴⁶ Uo. 46. old.

⁴⁷ Uo. 43. old.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Bár valószínűtlen, de nem lehetetlen, hogy *Kaindl* *Marczali*tól függetlenül jutott erre a felismerésre, mert rá név szerint nem hivatkozik, és az ő, legendákkal kapcsolatos véleményét egyéb vonatkozásokban sem látszik ismerni (jóllehet a mű német változata — Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden, Berlin, 1882. — aligha kerülhetett el figyelmét).

⁵⁰ *Erdélyi László*: Magyar művelődéstörténet II., Kolozsvár, 1918. és Szent Imre legendája (magyarázatos fordítás, ford. Szegedy János) Bp., Athenaeum, 1930.

⁵¹ SRH II., 456. old. (vö. *Poncelet* cáfolatát, i. m. 480. old.).

Györgyről elnevezett templomban fogadott szűzességről) veszprémi hagyomány lehet. István leselkedése fia után esztergomi hagyomány: itt nevelkedett Imre. A hetedik fejezet konstantinápolyi híre képtelenség, mivel a caesareai Eusebius 340 körül halt meg, tehát az ő életrajzában a caesareai kanonok nem olvashatott e látomásról. A szerzőre jellemző egyházas műveltség s a kapcsolat Álmossal, Pannonhalmával, Esztergommal és Veszprémmel — szerinte — Fulco hospes személyére illik, aki Álmos herceg deákja, utóbb Szerafin esztergomi érsek, majd Máté, Nána, Mártir, Péter és Pál veszprémi püspökök „szolgája” volt. 1146-ban írta meg végrendeletét egyetlen leánya, valamint a pannonhalmi apátság és Ugrin ispán vérteshegy monostora javára. S mert nála együtt található mindaz, amit a szerzőről is tudhatunk, Erdélyi tőle származtatja a legenda megszerkesztését.⁵²

Erdélyi e kérdésről vallott véleményével nem érthetünk egyet: nemcsak azért, mert valószínűtlen, hogy ebben az időben világi ember az Imre-legendához hasonló tárgyú és célzatú (vagy egyáltalán bármilyen) legendát írt volna, de azért sem, mert ismerjük azt a tényt, hogy a németpárti Álmossal szemben a pápabarát clunyi irányzat ültette trónra Kálmánt. Ha tehát legendánk Álmos környezetében keletkezett volna, mivel magyarázható a legendán erősen érezhető clunyi szellem hatása?

Erdélyi a továbbiakban hosszasan fejtegeti a legenda keletkezése időpontjának problémáját is.⁵³ Elfogadható érvekkel tolja ki a keletkezés dátumát 1083-tól egészen László haláláig: Imrét 1083-ban avatták szentté, a legenda egyik fontos részét képező Konrád-csodának tehát okvetlenül e dátum után kellett történnie, hiszen Konrádnak a szentek sírjához kellett elzarándokolnia. A csoda az író idejében történt — „in diebus nostris” —, valamint László király idejében, „qui tunc temporis Pannonie prefuit”. Ez az okoskodás — írja Erdélyi — László korára utal a csoda megtörténtét illetően, de éppen a „tunc temporis” megköveteli, hogy az utalást a legenda megírása szempontjából tágabban értelmezzük. Legendánk tehát nem keletkezhetett László halála előtt. Nem keletkezhetett 1110 előtt sem, mert István nagyobbik és kisebbik legendáját felhasználta: a kisebbik legendából átveszi az István tanulmányaira vonatkozó részt, és Imrere alkalmazza, a nagyobbik legendából kiírja az „Institutio morum” tartalomjegyzékét.⁵⁴ 1110 utáni időre utal Álmos 1109-re tehető konstantinápolyi útjának „aliquando” történt említése.

Eddig jut el okoskodásában Erdélyi. Következtetéseiből azt a konklúziót vonja le, hogy a legenda 1130 körül keletkezett. (Nyilvánvalóan azért van erre szüksége, hogy az időpontot összeegyeztethesse Fulco hospes feltételezett szer-

⁵² Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet II., 16. old.

⁵³ Uo. 14—16. old. és Szent Imre legendája, 41—43. old.

⁵⁴ Erdélyi fejtegetéséből kiténik, hogy ő az ún. második bevezetés és a legenda-szöveg megszerkesztésének időpontját azonosnak tartja, hiszen legendánk és az István-legendák összefüggésére vonatkozó utalása csupán az említett bevezetés tartalmára vonatkozik. A legenda, ill. az „Institutio morum” kivonatát tartalmazó bevezetés keletkezési idejéről vallott elképzeléseit azonban ki kell egészítenünk egy megjegyzéssel: e bevezetés forrása elvileg lehetett a legenda maior, de a Hartvik-legenda szövege is, hiszen az Intelmek fő gondolatait mindkét — most említett — István-legenda tartalmazza. (Később megpróbáljuk majd eldönteni a kérdést.)

zóságével.) E véleménye mellett tíz évvel későbbi munkájában — a *Szentpétery-féle Scriptores* ismertetésével kapcsolatosan — is megmarad.⁵⁵

Imre halálának 900. évfordulója (1931) alkalmából több, Imre alakjával és legendájával foglalkozó munka született. *Erdélyi Lászlón* kívül *Madzsar Imre* és *Vargha Damján* nevét említhetjük. Munkájuk értékelése alapján már korántsem állítható egymás mellé e két, egy időben dolgozó kutató. *Madzsar* tanulmánya az eddigi — legendánkkal foglalkozó — irodalomból kiemelkedik alaposságával, az előtte elhangzott véleményeket is figyelembe vevő józan ítéleteivel és kiegészítéseivel.⁵⁶ Nem kifejezetten a legenda szerzőjének személyével foglalkozik. Legendánk fő forrásának a hazai hagyományt tartja. E megállapításával *Erdélyi* véleményét támogatja. A hét fejezetre osztás talán későbbi eredetű — véli *Madzsar* —, és jól jelzi, hogy a legenda különböző városokhoz fűződő helyi hagyományok felhasználásával összeszerkesztett jelenetek laza sorozata.⁵⁷ *Erdélyi* véleményét — a német származású Fulco hospes szerzőségéről — *Madzsar* szerint sok tény valószínűsíti: többek között Álmos németpártisága s a Konrád-monda német eredete, ellene szól viszont Istvánnak „primus rex noster”- és „noster rex et apostolus”-ként való említése: e kifejezések magyar szerzőre vallanak. Nyomban megjegyzi azonban, hogy az említett két kifejezés a szerző magyar származása mellett nem döntő bizonyíték, sőt ellentétet is említ: az idegen származású Albericus, Kálmán törvényeinek összeírója is „a sancto patre nostro” beszél Istvánról.⁵⁸ Ugyancsak *Erdélyi* véleményével polemizál *Madzsar* azon megállapítása, hogy a pannonthalmi jelenet leírásának szakszerűsége szerzetesi szerzőre vall. A szerző jól ismerte a kolostorok reguláit, s ennek alapján rajzolta meg Mór alakját, akárcsak Gellértét nagyobbik legendája. *Madzsar* ezzel azt bizonygatja, hogy a legendát csak pap írhatta. Az István- és Imre-legendák összefüggésével kapcsolatosan is *Erdélyi*-vel homlokegyenest ellenkező álláspontra jut. *Madzsar* szerint az Imre-legenda szerzője nem ismerte a nagyobb és kisebb István-legendát, noha ezek korábbiak.⁵⁹ A nagyobbik legendát nem ismeri, mert nem vett át belőle Imre születésére és neveltetésére vonatkoztatható részleteket, holott ez a legendák sablonos része szokott lenni. Egy későbbi másoló átvette ezt a részt a nagyobbik legendából, és bevezetésként illesztette az Imre-legenda elé.⁶⁰ Ezért van két bevezetése. (*Madzsar* a harmadik bevezetést nem említi.) Hartvik legendája viszont felhasználta az Imre-legendát, mert innen veszi át a görög ének látomását.⁶¹ Ez a tény tehát — hogy tudniillik Hartvik felhasználta az Imre-legendát — egyben terminus ante quem: Hartvik ugyanis Kálmánnak ajánlotta művét, tehát feltétlenül Kálmán halála (1116) előtt kellett elkészítenie. Terminus post quem viszont az utolsó említett esemény: Álmos herceg konstantinápolyi útja.

*Madzsar*nak ezen meghatározása az Imre-legenda keletkezési idejéről (a felső határ lényegtelen módosításával⁶²) ma is elfogadott álláspont. *Madzsar*

⁵⁵ *Erdélyi László*: Szent Imre legendája, 43. old. és 45—46. old., ill. Ötven historikus szentistváni emlékművei, Szeged, 1941., 31. old.

⁵⁶ *Madzsar Imre*: Szent Imre herceg legendája (Századok, 1931., 35—61. old.).

⁵⁷ Uo. 40—41. old.

⁵⁸ *Závodszky*: i. m. 182. old. és *Madzsar Imre*: i. m. 56. old. 2. jegyz.

⁵⁹ *Madzsar Imre*: i. m. 43. old.

⁶⁰ A forrás a Hartvik-féle István-legenda is lehetett. (Vö.: 54. jegyzet.)

⁶¹ *Madzsar Imre*: i. m. 42—43. old.

⁶² *Bartoniék Emma*: 1112 előtt (i. m. 443. old.).

helyesen látja, hogy a legenda célzata — a papi nőtlenség magasztalása — szintén Kálmán korára utal. Hivatkozik is Kálmán 1112 körüli zsinati határozatára. Kálmán uralkodásával kapcsolatban megemlékezik a németpárti Álmos és a pápa barát Kálmán és környezetük ellentétéről. Itt tehát ismét szembekerül Erdélyi véleményével Fulco hospes szerzőségének hipotézisét illetően. Megemlíti, hogy a szüzesség dicsérete átvétel a 9. századi „Exhortatio ad sponsam Christi” c. műből, amely szintén a clunyi reformmal függ össze.⁶³ Madzsar a továbbiakban reflektál Mátyás Flórián munkájára is. Vitába száll azzal az állításával, hogy a konstantinápolyi epizód későbbi betoldás a legendában. Mátyás Flórián ugyanis arra hivatkozott, hogy a legenda mindenütt „beatus”-nak nevezi Istvánt, itt pedig „sanctus”-nak. Madzsar szembeállítja ezzel a harmadik fejezetben is előforduló „sanctus rex” megjelölést. Madzsar — mint ez a fentiekből is kitűnik — a legendával kapcsolatos irodalom alapos és kritikai ismeretéről tesz tanúságot munkájában.

Madzsar tanulmányával egyazon időben jelent meg Horváth János összefoglaló jellegű munkája irodalmunk kezdeteiről.⁶⁴ E munkájában az Imre-legendáról szóló szűkszavú ismertetésben egyetért a legenda Kálmán uralkodása alatti keltével. Az István-legendákat, a Gellért-legendát és Imre legendáját az 1083-as szenttéavatások eredményeként keletkezetteknek tartja. Szerinte Kálmán alatt keletkezett a Hartvik-legendája, a kisebbik legenda, talán a Gellért-legendája alapszövege s 1107 után Imre legendája.⁶⁵ Szerzője személyének boncolgatását nem tartja fontosnak. Mindössze annyi a megállapítása, hogy a legenda anyagát részint szájhagyományból, részint talán írott forrásból merítették.

A teljesség kedvéért említenünk kell még Vargha Damján idevágó „kutatásait”. Mindkét, e tárgykörből írott munkája kifejezetten a klerikális egyházi propaganda szolgálatának jegyében született.⁶⁶ Megállapításai minden tudományos alapot nélkülöznek, és semmi hitelt sem érdemlők. Foglalkozik Imre születésének és halálának „pontos” időmeghatározásával. Az előbbi 1007-re, az utóbbit 1031-re teszi. Ezzel kapcsolatban felsorolja a magyar krónikák és kódexek variáns adatait.⁶⁷ Imre életéről elmondja, hogy Gellért püspök volt a nevelője, és tanulmányait — a triviumot és quadriviumot (!) — Pannonhalmán végezte.⁶⁸ Imrét megteszi Ajtony ellen „véresen halálra küzdő hősnek”⁶⁹. Véleménye szerint a legendát Mór pannonhalmi apát írta 1031 és 1036 között, tehát még István életében. Erre az ő bizonyítéka is a sokat citált „ipse enim noster est rex” kifejezés („hiszen ő most a mi királyunk” — fordítja le Vargha Damján). A szerzőre vonatkozó megjegyzését azzal helyesbíti egy lábjegyzetben,

⁶³ „Exhortatio ad sponsam Christi” (Eiusdem S. Athanasii). Migne, Patr. Lat. CIII., col. 672—673.

⁶⁴ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei (A Magyar Szemle könyvei IV., Bp., 1931.)

⁶⁵ Uo. 27. old.

⁶⁶ Vargha Damján: Szent Imre problémák, Bp., Szt. István Akad., 1931.; Költői szépségek: Szent Imre ős-legendájában, Bp., é. n. (Ő szerkesztette a Szent Imre-Emlékkönyvet is, Bp., 1907.)

⁶⁷ Vargha: Szent Imre problémák, 13—14. old.

⁶⁸ Vargha: Költői szépségek, 3. old. 1. jegyz. — Imrét az ellenforradalmi Horthy-korszakban a magyar ifjúság védőszentje és mintaképe gyanánt propagálták, tehát nyilván mintaszerű tanulót is kellett belőle faragni. (Hasonlóképpen: Balanyi György i. m. 6. old.)

⁶⁹ Vargha: Szent Imre problémák, 9. old.

hogy Mór a legendának csak első öt fejezetét írta, a két utolsó fejezet 1083 után, talán a 12. század elején készült.⁷⁰ Ez a hozzátoldás — az Eusebius-látomás és Konrád lovag „misztérium-drámája” — Vargha véleménye szerint szerkezeti szempontból is méltó folytatása a szövegnek. Végeredményben a legendát eszméileg és stilisztikailag is remekműnek tartja.

Bartoniek Emmának az SRH-ban a legendához írt előszava a legalaposabb és legigényesebb összefoglalása mindannak, amit az Imre-legendáról eddig tudunk. Véleménye szerint a legenda 1109 és 1112 között keletkezett. Érvelése csupán *Madzsar* érveinek megismétlése. A szerző — szerinte — ismeretlen pannonhalmi szerzetes lehetett. Nem említi, hogy *Madzsar* álláspontját tette magáévá, ellenben Vargha *Damján*nal és *Erdélyi*vel név szerint is vitatkozik. Vargha ellen a kronológiát hozza fel cáfolatul: „még akkor is, ha nem tekintjük az Álmos herceg konstantinápolyi útját említő adatot, valamint azt, hogy a legenda szent Lászlóról mint halottról szól — amiket Vargha későbbi hozzátoldásnak tart —, még akkor is ellentmond az ilyen korai keletkezésnek a szent Imre-legenda eredeti bevezetése, mely nem más, mint az 1083 körül keletkezett, szent Istvánról szóló nagyobb legenda bevezetésének rövidített parafrázisa. Márpedig ez a bevezetés Vargha *Damján* szerint is benne volt a szent Imre-legenda legeredetibb fogalmazásában. Mivelhogy a legkésőbb 1083-ra keltezett nagy legenda írásakor szent Mór, püspöknek legalábbis 83 évesnek kellett volna lennie, ha még egyáltalán életben volt ekkor, nem valószínű, hogy ilyen magas korban írta volna a legendát.”⁷¹ *Erdélyi* véleményét mindenestől elveti azzal az indokkal, hogy Hartvik püspök az ő mintegy 1112 és 1116 között írt István-legendájában már felhasználta az eredeti Imre-legendát, s így szerzője semmi esetre sem írhatta azt 1130 körül.

A kérdésről utoljára *ifj. Horváth János* nyilatkozott⁷². Ő elsősorban a legenda stilisztikai, művészi értékeit, formai sajátosságait fejtegeti.

Az idézett irodalom áttekintése alapján *Madzsar Imre* véleménye látszik az első és eredeti, máig is elfogadott, legtöbb helyes adatot szolgáltató értekezésnek legendánkról. A megelőző hipotézisek és okoskodások csak részleteikben helytállóak, míg az utóbbiak általában öt ismétlik. Azonban számos véglegesnek tekinthető megoldása ellenére sem tarthatjuk a legendánkkal kapcsolatosan felvethető kérdések egész körét kielégítően megválaszoltnak.

3. AZ IMRE-LEGENDA STÍLUSA

Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémáiról az első és egyetlen tudományos igényű, összefoglaló jellegű áttekintés csak a közelmúltban (1954) született meg *ifj. Horváth János* tollából. Azonban ez sem a teljesség igényével fellépő alkotás,⁷³ mert — mint szerzője maga vallja művének előszavában — a részlettanulmányok hiánya gátolta a feladat részletekbe menő, maradéktalan megoldását. „Árpád-kori irodalmunk egyes emlékeiről jelentek meg ugyan részlettanulmányok, ezeknek legnagyobb része azonban a stíluskérdést teljesen fi-

⁷⁰ Vargha: Költői szépségek, 4. old. 1. jegyz.

⁷¹ Bartoniek Emma: i. m. 443. old.

⁷² *Ifj. Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp., Akad. Kiadó, 1954.

⁷³ Uo. 3. old.

gyelmen kívül hagyta, vagy éppen a stíluskérdéseket nem a maguk helyes összefüggésében tárgyalta, mivel többnyire a 'hatások' (helytelen, mert egyoldalú) felderítését tűzte ki célul" — írja *Horváth János*.⁷⁴ Megállapítása teljes egészében érvényes az Imre-legenda vonatkozásában is. Legendánk már ismertetett irodalmának áttekintése alapján kitűnik, hogy a kutatás teljességgel adós maradt a formai sajátságok, a stílusjegyek tudományos igényű elemzésével. Ha esett is néhány megjegyzés e tárgykörre vonatkozóan legendánkkal kapcsolatban, csupán a történetileg kormeghatározóként értékesíthető adatokat próbálták felhasználni, kiszakítva azokat a mű egészéből. De éppen az egyes szavak, szószervezetek vagy mondatok elszigetelt vizsgálata miatt nem is születhetett egységes álláspont a keletkezés korának megbízható tisztázását illetően sem. Így történhetett meg, hogy egyes kutatók a 11., mások a 12. századra datálták az Imre-legendát. Hasonló bizonytalankodást láttunk a szerző személyének megállapítása körüli vitákban is. *Ifj. Horváth János* idézett munkájában — ahol a stílusjelenségek elsősorban olyan vizsgálatára szorítkozik, amely a kronológia megalapozásához hozzásegíthet — egész fejezetet szentel az Imre-legenda ismertetésének.⁷⁵

Szerinte „Imre királyfi legendája is a szokásos erény-katalógus alapján megírt vallásos irat”⁷⁶, s éppen ezért a mű egyes részei között szoros szerkezeti kapcsolatot, összefüggő kompozíciót nem is keres. Ebből a szempontból leggyöngébb legendáknak tartja.⁷⁷ Felfigyel a legendaíró stílusának művészi törekvéseire, melyek — mint írja — a többszöri szövegromlás ellenére is világosan felismerhetők.⁷⁸ Véleménye szerint a legenda rimes prózában íródott, de jellegzetessége, hogy a rimes részletek — akárcsak a lengyel remeték Mór püspök által írt legendájában — csupán az egyes meghatározó részek után, felkiáltás-szerű elmélkedések alakjában jelentkeznek. Hasonló szerepük van (az írónak hőisével való együttérzését fejezik ki) a második személyű állítmányoknak és a szavak emphatikus ismétlésének a kólonok elején. Erre illusztráló példaként említi az írók a hét csók története utáni, valamint Imrének a házasságot követően tett szüzességi fogadalmával kapcsolatos, elragadtatott felkiáltásait. A rímek szándékosságának és keresettségének bizonyítására megjegyzi, hogy a szerző a rímelés kedvéért még az értelmi szabadságot is hajlandó feláldozni: pl. az 5. fejezetben az értelmileg helyes „coniugis” helyett „coniugum”-ot ír. *Ifj. Horváth János* foglalkozik a legenda mondatszerkesztésével is:⁷⁹ ez hol paraleliztikusan felépített, hol többszörösen összetett, alárendelt. Ez a változatosság — mondja *Horváth* — élénkséget, mozgalmasságot kölcsönöz a stílusnak. A szövegben számos szóismétlést és szembeállított ellentétet ismer fel. Mindezek alapján az író alapos retorikai képzettséggel rendelkező, stílusosan művelt embernek tartja.⁸⁰

Ez a viszonylag rövid jellemzés nem elemzi ugyan részletesen a legenda stílusát, de a lényegi kérdésekben meghatározza az Imre-legenda művészi sajátosságait. Megállapításaiból azonban — melyekről maga is vallja, hogy azok

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 153—157. old.

⁷⁶ Uo. 153. old.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 155. old.

⁷⁹ Uo. 156. old.

⁸⁰ Uo. 157. old.

nem merítik ki a legenda stílusproblémáinak egész körét — semmiféle, az előtte elhangzott véleményekkel polemizáló következtetést nem von le a legenda keltét vagy szerzőjét illetően. Mindössze *Madzsar és Bartoniek* — lényegében azonos — véleménye alapján megerősíti, hogy a mű 1109 és 1116 között keletkezett.⁸¹ Nem említi, nem cáfolja *Vargha Damján* és *Mátyás Flórián* véleményét, akik szerint a 6. és a 7., illetve csak a 6. fejezet interpoláció volna.⁸² A legendát tehát feltehetően egységesnek, egyazon időben keletkezettnek véli. Erre a kérdésre azonban csak a legenda alaposabb, behatóbb stíluskritikai elemzése alapján adhatunk megnyugtató választ.

Középkori latin nyelvű emlékeink stílusának vizsgálatára a legjobban bevált, legpontosabb eredményeket szolgáltató módszer a szövegnek mondatokra és ezen belül — mivel általában hosszú, többszörösen összetett mondatokkal találkozunk — kőlonokra bontása. A kőlonok szintagmák, melyek vagy a főmondatnak egy-egy bővítményekkel ellátott alapvető tagját, vagy az írónak egy közbevetett, mellékmondat, szerkezettel kifejezett teljes gondolatát tartalmazzák. Elemzés esetén a szövegben feltüntetett párhuzamos elhelyezésük megkönnyíti a rímek és a ritmus felismerését. Célszerűnek látszik az Imre-legendát is ennek alapján egységekre bontani.

A mű maga három különböző bevezetésből és hét fejezetből (caputból) áll. A fejezetek nem egyenlő hosszúságúak. Az első öt fejezet mondatainak száma 7—9; legrövidebb a hatodik fejezet — 5 mondat —, míg a leghosszabb hetedik 21 mondatból áll. A három bevezetés közül a reuni 69. számú kódexből ismert, eredetinek tartott (a továbbiakban: Ru), a bécsi 3662. számú és a müncheni 18624. számú kódexben olvasható ún. második bevezetés (a továbbiakban: VM típus) 3—3 mondatból, a lwóvi (ezután: L) bevezetés 6 mondatból tevődik össze, bár ebből szintén csak 3 az eredeti, mert a második három azonos a Ru mondataival. Az egyes fejezetek terjedelmét végső soron a bennük foglalt kőlonok száma és hosszúsága határozza meg. Jellemző példa erre, hogy a hatodik fejezet öt mondata 44 kőlont tartalmaz, de a második fejezet nyolc mondata hasonlóképpen 44 kőlonból áll. A kőlonokat, illetve a kőlonvégeket rím- vagy ritmus-hordozó tulajdonságaik szempontjából tehetjük vizsgálat tárgyává.

A rimes próza a középkori latin próza egyik jellegzetes formája, mely a levelekben és legendákban, sőt oklevelekben és teológiai művekben is általánossá válik már a 11. század folyamán, és a 12. század végéig, a ritmikus próza megjelenéséig a középkori műpróza szinte kizárólagos formájává lesz. Egyes műfajokban azonban — különösen a legendairodalomban — tovább él még a 13—14. században is.⁸³ Kézenfekvő tehát, hogy az Imre-legendát elsősorban a rimes próza benne megvalósuló, feltűnő ismertetőjegyeinek minél tökéletesebb jelentkezése szempontjából vegyük vizsgálat alá.

Teljes szövege 65 mondatból áll.

Rímes mondat: 39 db (60 %)

Rímtelen mondat: 26 db (40 %)

⁸¹ Uo. 153. old.

⁸² *Vargha Damján*: Költői szépségek, 4. old. 1. jegyz. és *Mátyás Flórián*: i. m. 234. old.

⁸³ *Ifj. Horváth János*: i. m. 48. és 51. old.

Az összes kólonok száma:	452 db	
Effektíve rímes:	215 db	(48 %)
Rímtelen, de alliteráció, figura stb. miatt rímesnek vehető:	142 db	(31 %)
Rímesnek vehető összesen:	357 db	(79 %)
Rímtelen kólon:	95 db	(21 %)

A rímes próza legelemibb követelménye a kólonvégek sűrű összecsengése. Az Imre-legenda — mint a fentebbi összeállításból is látható — eléri ezt a művészi fokot.

Az azonos terjedelmű, első pillanatra szinte egyenlő szótagszámúnak látszó mondattagok alkotása és ezeknek paralelisztikus felépítése a szép rímes próza egyik követelménye.⁸⁴ Legendánkban a kólonok aránytalanul hosszúak, és nem egyenlő terjedelműek. Viszonylag ritkán találkozunk olyan, azonos szótagszámú, paralel elrendezésű kólonokkal, mint a hatodik fejezetben a caesareai látomás leírásakor:

„eadem quoque visio |
et melodie dulcedo |
cuidam archidiacono |
per orationem Sancti Eusebii revelata est.”⁸⁵

Ilyenek még a 7. fejezetben a Konrád lovagról szóló történet kezdő sorai is:

„Erat igitur Chonradus | nomine |
idemque Theotonicus | natione...”⁸⁶

A Chonradus—Theotonicus, valamint nomine—natione játékos rimelése tanúsítja a szép rímes próza megvalósulását. Ez az igényesség azonban csak nyomokban jellemző a legendára. A szöveg legnagyobb része többszörösen összetett s a kólonok párhuzamos elrendezésére kevesebb lehetőséget adó alárendelt mondatokból épül fel. Ilyenkor az író művészi célkitűzése úgy valósul meg, hogy az alárendelt mondatokat periódusokra bontja. Ez azt jelenti, hogy a szerző mondanivalóját felsorolásszerűen részletezi. A periódusokban gyakori gondolatritmus. Példaként ugyancsak a 7. fejezetből, a Konrád-csoda egyik részletét idézhetjük:⁸⁷

„adeo famosa sine scripto sunt omnia,
quod et filii,
qui nascentur
et exurgent,
cognoscent hec⁸⁸
et narrabunt filiis suis”.

⁸⁴ Uo. 52. old.

⁸⁵ SRH II., 456. old.

⁸⁶ Uo. 457. old.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ A „cognoscent hec” helyett: „hec cognoscent”, tehát a szórend megfordítása esetén a két kólon rimelne. Lehetséges, hogy eredetileg így volt, mivel a VM típus legenda-változatában is így találjuk.

A szerző a nagyobb művészi hatás kedvéért gyakran él a figura etymologica alkalmazásával és az értelmi ellentétek felhasználásának eszközével. Erre a stílussajátosságra az ötödik fejezetből idézhetjük a következő jellemző példát:

„ut pudicitie bonum utrique sexui intimaret,
virginem habuit matrem,
virgo ipse mansurus
in se viris
et in matre feminis
prebuit virginitatis exemplum...”⁸⁹

Az in se—in matre, illetőleg a viris—feminis kettős szembeállítás a igen szép példája a szerző által különösen kedvelt tartalmi—logikai ellentétek alkalmazásának, amit csak aláfest a virgo—virginitatis ismétlése. A rímes próza egyik figyelemre méltó sajátága, hogy rímtelen kólonokat rímes jellegűvé tehet a bennük előforduló alliteráció és szóalakzat is. Ez azt jelenti, hogy a kólonvégek alapján rímtelennek ítélt mondatok számos olyan kólon tartalmazhatnak, melyek egyéb stíluséktípményeik alapján a rímes próza építő-kockáinak minősülhetnek. Ilyen kólonok viszonylag nagyszámú előfordulása tehát megváltoztathatja ezen mondatok minősítését is, amelyeket egyébként — a rímek hiánya miatt — jellegteleneknek vélnénk. E mondatok tehát, ha abszolúte rímelő mondatok környezetében fordulnak elő, nem bontják meg a próza rímes stílárius egységét. Az Imre-legendában ez a jelenség sajátos formában jut érvényre:

	<u>rímes mondat:</u>	<u>rímes kólon:</u>
1. fejezet:	4 db (57 %)	38 db (82 %)
2. fejezet:	5 db (62 %)	41 db (91 %)
3. fejezet:	4 db (57 %)	29 db (72 %)
4. fejezet:	8 db (100 %)	50 db (91 %)
5. fejezet:	6 db (67 %)	65 db (85 %)
6. fejezet:	5 db (100 %)	35 db (80 %)
7. fejezet:	7 db (33 %)	99 db (67 %)
1—7. összesen:	39 db (60 %)	357 db (79 %)

Ha elemezzük az egyes fejezeteket aszerint, hogy az összes mondatoknak és az összes kólonoknak hány százaléka rímes — illetve a kólonok esetében, hogy hány százalék tekinthető az alliterációk és szóalakzatok alapján is rímesnek —, azt tapasztaljuk, hogy az 1., 2., 3., 5. és 7. fejezetekben a rímes kólonok előfordulásának százalékos aránya felülmúlja a rímes mondatokét; a közbeeső 4. és 6. fejezetekben viszont a vizsgálat a rímes mondatok túlsúlyát bizonyítja. Figyelembe véve az egész mű rímtechnikáját, a 4. és 6. fejezet százszázalékosan rímes volta véletlenszerűnek is tekinthető, amit a kis számok-

⁸⁹ SRH II., 455. old.

nak itt érvényesülő törvénye indokolhat. A mondatok száma ugyanis az egyes fejezetekben nemcsak a kólonok számához viszonyítva, hanem önmagában is feltűnően kicsi. Éppen ezért, ha a rimes prózának — mint stílusfajtnak — statisztikailag is elemezhető sajátosságait vizsgáljuk, a rimes, illetve rimesnek tekinthető kólonok 79%-os átlagát megbízhatóbb és realisabb adatként fogadhatjuk el végeredményül, mint a rimes mondatok előfordulása alapján leszűrt 60%-os átlageredményt.

Legendánk az ismertetett adatok alapján nem bizonyul remekműnek a rimes próza területén, rimes volta azonban kétségtelen. Művészi törekvéseit is méltányolnunk kell. A szerző ez irányú próbálkozásai a legszorosabb összefüggésben vannak mondanivalójával, tehát a mű tartalmi vonatkozásaival. Meghatározott szövegrészek — érzelmi kitörések, értelmi kiemelések — hordozzák a rimes próza szempontjából legcsiszoltabb, legművészebb formai jegyeket. Ilyenek a szerzőnek hőse erényével kapcsolatos csodáló és magasztaló felkiáltásai. Pl.:

„O miranda iuvenis continentia, |
quam (!) fonte lacrimarum restrinxit amoris incendia, |
flammanque portans in gremio ||
non urebatur eius incendio” ... ||

Az idézet az ötödik fejezetben olvasható.⁹⁰ Kihangsúlyozott, tisztán csengő rímei és szabályosan elrendezett kólonjai, melyek a stílust gördülékennyé teszik, elárulják az író elragadtatását és hőse iránt érzett csodálatát, egyben kiemelik az író szándékát — tudniillik a példa követésére buzdítani — és a mű célzatosságát is. Hasonló szerepet játszanak az olyan biblikus ízű, elmélkedő jellegű részletek, mint a második fejezet példázata az isteni kegyelemről:

„O excitatrix omnium virtutum gratia,
que nostre angustias nature habundanter excedis, |
que profunda misteria revelas parvulis, |
tu beato Henrico magistra affuisti, ||
tu ei liberam de occultis aliorum intelligentiam contulisti”. ||⁹¹

A szövegösszefüggésből a szerző által kiemelt — mert fontosnak tartott — részek általában a szűzesség magasztalásával vannak kapcsolatban, és vele közelebbi vagy távolabbi vonatkozásban függenek össze. A legszebb alliterációk is ezekre a részletekre jellemzők. Így a harmadik fejezet befejező szavai, melyek arról adnak hírt, hogy István király Mór pannonthalmi szerzetest erényességéért — testi tisztaságának megőrzéséért — a pécsi püspökséggel jutalmazta:

„et ut locus pontificalis per eum decoraretur,
paulo post in episcopatum eum Quinqueecclesiis sublimavit.”⁹²

E rész arra hívja fel a figyelmet többszörösen összezsengő szókezdő rímeivel, hogy az ilyenfajta erénynek az egyház szerint a földön is megvan a jutalma.

⁹⁰ SRH II., 455. old. (Vö. Horváth: i. m. 155. old.)

⁹¹ SRH II., 452. old. (Vö. Horváth: uo.)

⁹² SRH II., 453. old.

A hetedik fejezetben Imre ellenpólusaként szerepel a bűnös Konrád, aki isten könyörületessége és saját bűnbánata révén megbocsátást és feloldozást nyer. A megfelelő latin utalás alliterációi mintegy stilisztikai eszközökkel is kifejezésre juttatják az intelmet: szükséges és érdemes vezekelni:

„... nec peccatorem predictum in profundo peccatorum reliquit.”⁹³

Konrádot István király szelleme Imre sírjához irányítja,

„... qui in virginali vita deo complacuit,”⁹⁴

mert

„ipse est etiam ex eorum numero,
qui ante trunum dei 'cantant canticum novum'...”⁹⁵

Ugyancsak ezek a vonatkozások ismétlődnek meg a legszebb szójátékok használatakor. Isten irgalmassága nyer hangsúlyozást a hetedik fejezetből való

„qui Lazarum suscitavit in corpore,
cortide peccatores resuscitat in mente”⁹⁶

részlet különvégi ellentéteiben; viszont az ötödik fejezet

„ieiuniis corpus maceravit,
animam .autem pane verbi dei saturavit”⁹⁷

Imrre vonatkozó, háromszoros ellentétet tartalmazó szakasza a testi önmegtartóztatás magasztalásával kapcsolatos.

Felesleges lenne a legendából még nagy számban idézhető valamennyi hasonló típusú példát felsorakoztatni. A bemutatott illusztrációk is tanúsítják, hogy legendánk a maga célzatához illő tartalom és forma egységének hiánytalanul igyekszik megfelelni. Ennek a ténynek a megállapításakor egy fontos kitérőt kell tennünk a legendairódalomban tipikus és az Imre-legendában is tetten érhető k ö z h e l y e k kedvéért. Ezek ugyanis szintén elárulják, hogy a mindenkori szerzőnek nem csupán az volt fontos, „amit”, hanem az is, „ahogy” elbeszél; vagyis ezek a megmerevedett szövszerkezetek vagy mondatok a művészi ékesztölás bizonyítékai.⁹⁸ Felhasználhatók-e azonban az illető művek keletkezési idejének vagy szerzőik személyének meghatározásakor perdöntő bizonyítékok gyanánt? A kérdésre csak meggyőző példák tanúságtétele alapján válaszolhatunk — egyértelműen nem-mel. Állítsuk élére tehát problémánkat az Imre-legendá konkrét tanulságai alapján!

⁹³ Uo. 457. old.

⁹⁴ Uo. 459. old.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo. 457. old. (Vö. Horváth: i. m. 156. old.)

⁹⁷ SRH II., 455. old.

⁹⁸ Ifj. Horváth János: i. m. 34—37. old.

Egyik ilyen frázisszerű formula a szerénykedés. Már az antik rétorok stílusgyakorlata óta számtalan szólama ismeretes, amelyekkel a középkori művek bevezetéseiben is gyakran találkozunk.⁹⁹ Az Imre-legenda Ru féle prológusa a szerénykedési formula egyik variánsát érdekes összefüggésbe állítja:

„Et quia eius gesta sunt inenarrabilia,
nec nostri ingenii congruit parvifati,
utilius visum est,
quatinus filii eius,
beati Henrici
pro modulo nostre possibilitatis
edisseramus insignia”.¹⁰⁰

Éppen a konkrét szövegösszefüggés miatt — tudniillik az „eius gesta sunt inenarrabilia” Istvánra vonatkozik — a kutatók egy része nem ismerte fel az idézet közhelyszerűségét. Nevezetesen *Mátyás Flórián* ennek alapján vont le már ismertetett¹⁰¹ téves következtetést az István- és Imre-legendák keletkezési sorrendjének vonatkozásában. A stilisztikai elemzés is megtéveszthetne bennünket felületes vizsgálat esetén. Ugyanis az idézet első két kőlonja — mely a gondolatnak legáltalánosabb részét képezi — a rimes próza jellegzetes kelleit viseli: ezt alliterációk és belső rimek jelzik. A mondatzáró kólont véve figyelembe, mondatunk inkább ritmikusnak elemezhető.¹⁰² A tévedésnek tehát nagy esélye van. Ebből a tényből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az ilyen formulák még stíluselemzés segítségével is csak óvatosan, alapos körültekintés után használhatók fel egy-egy mű szerzője kilétének meghatározásához segédeszközként, de kormeghatározó adatként semmilyen körülmények között. A felhasználás kérdésében tett megszorításunk értelme a következő: abban az esetben — és csak végső, ellenőrző adatként — használhatjuk fel az ilyen közhelyszerű mondatokat, ha a szerző által eszközölt több-kevesebb változtatás következtében konkrét szövegösszefüggésben állnak, és stílusjegyeik feltűnően egyeznek a feltételezett szerző egyéni stílusjellemzőivel. Idézetünk — mint láttuk — az első feltételnek megfelel. A második — mivel a szerző személyére vonatkozólag konkrét támaszpontunk nincs — nem aktuális. Egy valószínűséget azonban mégis kikövetkeztethetünk a legenda teljes szövege és idézett példánk összehasonlító stílusvizsgálata alapján. Ezt az egész szövegre jellemző periodikus mondat szerkesztés és idézetünk vele azonos mondattechnikája teszi lehetővé. Ugyanis az első két kőlon („et quia eius gesta sunt inenarrabilia” — „nec nostri ingenii congruit parvifati”) az alábbi következő rövid mondattagok felsorolásának alapját képezi. Ebből a jelenségből — természetesen csak akkor, ha ezt a Ru féle bevezetés stílusának egyéb tényei vagy teljes szövegének általános stilisztikai képe is igazolják — azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legenda alapszövege írójának és a Ru prológus szerzőjének a z o n o s v o l t a (stilisztikailag) v a l ó s z í n ű s í t e t t n e k t e k i n t h e t ő. Kontrollképpen ugyanezt a mondatfűzési eljárást a negyedik fejezet-

⁹⁹ Uo. 35. old.

¹⁰⁰ SRH II., 450. old.

¹⁰¹ Vö. fentebb, 7. old.

¹⁰² „edisseramus insignia” (xxx xx | xxxx: cursus tardus).

ben előforduló — és a szerző által hasonló módon egyénített — szerénykedési formulán is tanulmányozhatjuk. Íme a kérdéses szövegrész:

„que quamquam vobis per omnia explicare non possumus,
 pauca tamen,
 que de gestis eius audivimus,
 ut non negligentie deputetur,
 diligenter referamus”.¹⁰³

Az alapgondolat részletező kifejtésmódja itt is jól megfigyelhető a rövidebb kólonokban. Az olyan, néhány szóból álló és az egyes epizódok között legalább mesterséges összefüggés megteremtésére hivatott közhelyek, mint a hatodik fejezetben a „nec hoc preterendum esse puto”,¹⁰⁴ melyekből — éppen rövidségük és általánosságuk miatt — sem miféle stílusbeli szabályszerűség vagy jellegzetesség nem állapítható meg, nem illetékesek dönteni a szerző személyét illető kérdésekben sem. Ennek a következtetésnek a figyelembe vétele talajtalanná teszi *Mátyás Flórián* hipotézisét Hartvik szerzőségéről, de cáfolására még alaposabb érvünk is van: Hartvik püspök kora legjobb stilisztái közé számítható.¹⁰⁵ Bizonyítja ezt az általa szerkesztett István-legenda, melybe a nagyobbik és kisebbik István-legendát is beleolvastotta; a tartalmi hűségre ügyelve csak lényegtelen változtatásokat eszközölt a szövegen, de ezekben és az általa betoldott részekben tudatosan él a művészi stílus ékítményeivel,¹⁰⁶ s rimes prózája az Imre-legendáénál sokkal igényesebb és tömörebb.

Ezek után már csak az a feladat marad hátra, hogy a rimes próza szempontjából történő elemzés segítségével felelni próbáljunk arra a kérdésre: interpoláció-e a legenda két utolsó fejezete? Ez az egyoldalú vizsgálat ugyan önmagában — a ritmikus próza sajátosságainak szempontjából történő elemzés nélkül — nem adhat végleges eredményt, de lényegesebb érveket szolgáltat, mint a ritmikus próza, hiszen az esetleges interpolációk sem történhettek később a 12. századnál, amikor a rimes próza még virágkorát élte. Stílusromlást ilyenformán aligha várhatunk, legfeljebb a ritmikus próza kezdeti próbálkozásait vehetnénk figyelembe. Vizsgáljuk meg az egész mű rímtechnikáját a mondatok és a kólonok alapján:

Mondatelemzés

Fejezet sorszáma:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Össze- sen:
Rímes mondat:	57%	62%	57%	100%	67%	100%	33%	60%
Rímtelen mondat:	43%	38%	43%	—	33%	—	67%	40%

A mondatelemzés azt mutatja, hogy az interpolátnak tartott hatodik fejezet kiemelkedik ugyan 100%-os rímelttségével az összes fejezetek 60%-os átlagából, de ugyanez elmondható az eredetiség szempontjából nem vitatott negyedik

¹⁰³ SRH II., 453. old.

¹⁰⁴ Uo. 456. old.

¹⁰⁵ Ifj. Horváth János: i. m. 152. old.

¹⁰⁶ Uo. 149. old.

fejezetről is; míg a keletkezési idejét tekintve ugyancsak kérdésesnek tartott hetedik fejezet csupán 33%-osan bizonyul rimesnek, tehát jóval az átlag alatt marad. Az így kapott kép a kis számoknak — már említett — itt érvényesülő törvénye miatt kevésbé megbízható. Realisabb képet nyerhetünk a kólon-elemzés útján:

Fejezet sorszáma:	Kólon-elemzés							Össze- sen:
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
Rímes kólon:	37%	45%	52%	64%	51%	57%	39%	48%
Rímtelen, de alliteráció stb. alap- ján rimesnek vehető:	45%	46%	20%	27%	34%	23%	28%	31%
Rímes összesen:	82%	91%	72%	91%	85%	80%	67%	79%
Rímtelen kólon:	18%	9%	28%	9%	15%	20%	33%	21%

A kólonelemzés tanúsága szerint a fejezetek többsége átlagosan rimes, ideértve a problematikussá hatodik fejezetet is. A hetedik caput az átlagosnál kevésbé rimes, viszont a szöveg egységessége szempontjából nem vitatott fejezetek közül a második és a negyedik kiemelkedően rimesek. Ez a kép szövegünknek — a rimes próza szempontjából — e g y s é g e s voltát igazolja. Tovább erősíti következtetésünk helyességét az a tény is, hogy a kérdéses két utolsó fejezetben az alliterációk és szóalakzatok a többi fejezetekhez hasonló arányban találhatók, továbbá hogy a tartalom és forma egysége — mint ezt a már idézett példák mutatják — csakúgy, mint a kétségtelenül eredetinek és együtt keletkezettnek tartott szövegrészekben, hiánytalanul megvalósul.

Ezt a megállapításunkat a ritmikus próza sajátosságainak megvalósulása szempontjából történő elemzés — amennyiben az interpoláltak tartott két fejezet ritmikus prózának bizonyulna — módosíthatná. Ezért szükségesnek látszik, hogy kontrollképpen a legenda szövegét e stílusirányzat vonatkozásában is megvizsgáljuk.

A középkori prózaritmus szabályainak megfelelően elsősorban a mondatvégi, illetve kólonvégi ritmusalkotásnak legendánkban megvalósuló szabályszerűségeit kell figyelemmel kísérnünk. Vizsgálataink közben nem szabad elhanyagolnunk azt a tényt sem, hogy az egyes korok ritmikus próza-elmélete, ill. gyakorlata szabályszerűen meghatározott, vagyis az egyes ritmusfajták (tehát a planus, tardus, velox vagy dispondaicus) gyakorisága döntő lehet a kronológia szempontjából,¹⁰⁷ nem is szólva a szerzők egyéni sajátosságairól, ami talán még döntőbb.

A ritmikus próza gyakorlata a 12. század végén, a 13. század elején kezd elterjedni. Magyarországi története azt mutatja, hogy nálunk ebben az időben még csak nyomaiban fordul elő, és használatának szabályszerűségei még nem alakultak ki. Anonymus pl., aki 1200 körül írta gestáját — bár szép számmal használ ritmikus kólonokat —, még az abszolút mondatvégek ritmizá-

¹⁰⁷ Ifj. Horváth János: i. m. 64. old.

lására sem ügyel,¹⁰⁸ ami pedig feltétlen követelménye a ritmikus prózának. Mondatvégi kólonjainak legtöbbje ritmustalan, a ritmusok közt feltűnően sok a dispondaicus, és kevés a velox, illetve a tardus, noha ekkor a nyugat-európai stílusgyakorlatban ezek a leggyakrabban használt ritmusfajták. Hasonló szabálytalanság jellemző az Imre-legendára is. Teljes szövegének 65 mondatából, ha csupán a ritmikus klauzulával végződő abszolút mondatvégeket vesszük figyelembe — mint olyanokat, amelyek a ritmikus próza elemi követelményeinek megfelelnek —, csupán 33-at találunk ritmikusnak. Végezzük el az abszolút mondatvégek kvantitatív elemzését:

Fejezet sorszáma:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Össze- sen:
Ritmikus mondatvég:	4	4	4	2	6	4	9	33
%-os arányban:	57%	50%	57%	25%	67%	80%	43%	51%

Olyan mondatvégek, amelyekben idézet, név, szám szerepel, vagy utánuk relatív mondatfűzés következik, és mégis, ennek ellenére ritmikusak, az alábbi arányban fordulnak elő:

Fejezet sorszáma:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Össze- sen:
Mondatvégek száma:	2	—	1	—	—	—	2	5
%-os arányuk:	29%	—	14%	—	—	—	10%	7%

A ritmustalan, de a bennük szereplő idézet, név, szám, vagy az utánuk következő relatív mondatfűzés miatt — minthogy ilyen esetekben a ritmus nem kötelező — ritmikusnak számítható mondatvégek előfordulási aránya a következő:

Fejezet sorszáma:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Össze- sen:
Mondatvégek száma:	1	1	1	—	2	1	3	9
%-os arányuk:	14%	12%	14%	—	22%	20%	14%	14%

Összesítsük fenti táblázatainkat:

Fejezet sorszáma:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Össze- sen:
Összes mondatok száma:	7	8	7	8	9	5	21	65
Ritmikusnak vehető mondatvégek száma:	7	5	6	2	8	5	14	47
%-os arányuk:	100%	62%	85%	25%	89%	100%	67%	72%

¹⁰⁸ Uo. 238. old.

Szövegünk a mondatelemzés alapján 72%-osan tekinthető ritmikusnak, vagyis nem minősül ritmikus prózában írottnak, minthogy itt a 100%-os ritmizáltság kötelező. Az egyes fejezetekben a ritmikus mondatok aránya 25—100% között ingadozik. Csupán két fejezet — mindkettő rövid (a 7 mondatból álló első és az 5 mondatból felépülő hatodik) — nevezhető 100%-osan ritmikusnak.

A mondatzáró cursusok kvalitását vizsgálva az egész szövegben, a következő képet nyerjük:

	<i>mondatvégek száma:</i>	<i>%-os arányuk:</i>
planus	11	30%
tardus	8	21%
velox	7	18%
dispondaicus	12	31%

Leggyakoribb tehát (30—31%) a planus és a dispondaicus. A középkorban külföldön szabálytalannak tekintett dispondaicusok és nagyrészen a latin beszéd spontán dallamosságából könnyen adódó planusok nagy száma tovább rontja a szövegünkben feltalálható ritmikus részek értékét. A tardus 21%-os és a velox 18%-os előfordulása a ritmikus próza művészi megvalósulása szempontjából feltétlenül kevés. A két — mondatvégi cursusai alapján — 100%-osan ritmikusnak vehető fejezet különjai közül az első caputban 4 planusszal, 1 tardusszal és 1 dispondaicusszal, a hatodik fejezetben 2 planusszal és 2 tardusszal, valamint 1 ritmustalan mondatvéggel találkozunk (utóbbit a benne előforduló személynév miatt nem vesszük hibásnak). Látható tehát, hogy a ritmikus próza szempontjából legpozitívabb fejezetekben sem ítéltető művészi igényűnek a mondatvégi cursusok megválasztása.

Ez a jellegzetesség, azaz a ritmikus próza jelenléte szempontjából jellegtelenség a fejezetek valamennyi különját figyelembe véve is érvényes:

Összes különvégek kvantitatív elemzése:

<i>Fejezet sorszám:</i>	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	<i>Összesen:</i>
Összes különok száma:	46	45	40	55	76	44	146	452
Ritmikusnak tekinthető különok száma: ¹⁰⁹	23	22	23	30	41	27	94	260
Ezek %-os aránya:	50%	49%	58%	54%	54%	61%	64%	57%

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a ritmikus próza tudatos alkalmazásáról a különelemzés próbája alapján sem beszélhetünk. A mondatelemzés alapján 100%-osan ritmikusnak bizonyult első és hatodik fejezetek a különvizsgálat

¹⁰⁹ Ritmikusnak tekintjük azokat a különokat is, melyek ritmustalanok ugyan, de idézet, név, szám szerepel bennük.

tükreben teljesen az átlagos képet mutatják. Nem kiemelkedő az interpolált-nak tartott hatodik fejezet 61%-os ritmizáltsága sem az 57%-os összátlaghoz képest. A hetedik fejezet, mely a legenda leghosszabb fejezete, s az interpoláció kérdését tekintve szintén problematikus volt, viszonylag nagy terjedelmű szövegének (146 kólon) stílusában az átlagost alig meghaladó 64%-os ritmizáltságot mutatja. Két utóbbi fejezetünk tehát a ritmikus próza vonatkozásában nem tekinthető művészibbnak, így később keletkezettnek sem a többinél.

Az egyes ritmusfajták alkalmazásának aránya az összes kólonvégek mérlegelése alapján a következő:

kólonvégek száma: *%-os arányuk:*

planus	55	25%
tardus	64	30%
velox	35	16%
dispondaicus	62	29%

Az így nyert kép ismételten megerősíti azt a feltevésünket, hogy a jelentkező ritmusok csupán a latin nyelv spontán ritmizáltságának megnyilvánulásai.

Az abszolút mondatvégek, valamint az összes kólonvégek kvalitatív elemzése a ritmusfajták szabályosságára vonatkozólag tovább finomítja a megállapításunk alapjául szolgáló érvek sorát. Az abszolút mondatvégeken megvalósuló cursusok az egész szövegre jellemzően

<i>szabályosak:</i>	87%-ban	(33 mondatvég)
<i>szabálytalanok:</i> ¹¹⁰	10%-ban	(4 mondatvég)
<i>teljesen szabálytalanok:</i> ¹¹¹	3%-ban	(1 mondatvég)

Az összes kólonvégeket figyelembe véve:

<i>szabályosak:</i>	72%-ban	(155 kólonvég)
<i>szabálytalanok:</i>	21%-ban	(46 kólonvég)
<i>teljesen szabálytalanok:</i>	7%-ban	(15 kólonvég)

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy legendánk a ritmikus próza szempontjából nagyjában egységes, azonos szinten negatív összképet mutat. Ez pedig azt jelenti: előbbi, a rimes próza vonatkozásában történt elemzésünk konklúziója — hogy ti. a legenda stilisztikailag egységes, és valamennyi fejezete azonos időpontban, azonos szerző tollából született — nem szorul korrigálásra, vagyis a hét fejezetből álló szövegben stilisztikailag jelentős interpolációról nem beszélhetünk.

Hátra van még egy problémának, a háromféle bevezetés-típus és legenda-szövegünk stílusbeli kapcsolatának tisztázása. A legenda szövege és a háromféle bevezetés valamelyikének eredeti összetartozását illető problematikus kér-

¹¹⁰ Szabálytalanok vettük azokat a ritmikus klauzulákat, melyekben a cursus második tagját nem egy szó alkotja.

¹¹¹ Teljesen szabálytalanok tekintettük, amikor a cursus első tagja több szóból összetevődően adja ki a ritmust.

désben elemzésünk döntő érveket nem szolgáltathat sem az eddigi álláspontot megerősítő, sem azzal ellentétes vonatkozásban. Mindhárom előszó csupán három önálló mondatot tartalmaz, ezért ismételten a kis számok törvényének érvényesülésére kell hivatkoznunk, amikor megállapítjuk, hogy az így nyert statisztikai kép csak a valószínűség igényével tekinthető bizonyítéknak. E megszorítás figyelembe vételével vizsgáljuk meg a bevezetések rimtechnikáját és ritmizáltságát. Az elemzés minden lépését összehasonlító módszerrel végezzük, melyhez a legendaszöveg egészének stílusvizsgálata során nyert eredményeket vesszük alapul.

I. Rímes próza

	VM bev.	Ru bev.	L bev. ¹¹²	1—7. fej. összesen:
Rímes mondat:	2 db 67%	1 db 33%	— —	39 db 60%
Rímtelen mondat:	1 db 33%	2 db 67%	3 db 100%	26 db 40%

A rímes mondatok százalékos aránya szerint tehát a VM típusú bevezetés látszik a legendaszöveg közelebbi rokonának; ám ha a kólonok elemzését is elvégezzük, megbízhatóbb, pontosabb képet nyerünk.

	VM bev.	Ru bev.	L bev.	1—7. fej. összesen:
Rímes kólon	22 db 71%	7 db 33%	1 db 8%	215 db 48%
Rímtelen, de alliteráció - stb. miatt rímesnek vehető:	4 db 13%	9 db 43%	5 db 42%	142 db 31%
Rímes összesen:	26 db 84%	16 db 76%	6 db 50%	357 db 79%
Rímtelen kólon:	5 db 16%	5 db 24%	6 db 50%	95 db 21%

A kólonelemzés tanúsága szerint a Ru kódex előszavának nagyszámú rímes kólonjai kiegyenlítették a VM és a Ru mondatvégei közötti, a rímesség tekintetében mutatkozott aránytalanságot, s mindkét bevezetés az átlagos képet mu-

¹¹² Csak az L bevezetés önálló fogalmazású mondatait vettük figyelembe.

tatja. Az L féle bevezetés mind a mondatokat, mind a kólonokat figyelembe vevő stíluselemzésnél az átlagos szint alatt marad. Ez a bevezetés azonban az eredetiség, az elsőség szempontjából nem is jött számításba. A Ru és a VM típus, valamint a legendaszöveg kapcsolatát pusztán a rímes próza ismérveinek segítségével történő elemzés útján tehát nem tudjuk eldönteni még akkor sem, ha újra felidézzük a legenda mondatszerkesztésének vizsgálata során említett példát a Ru féle bevezetésből,¹¹³ mely azt mutatja, hogy az egész legendaszövegre jellemző periodikus mondatszerkesztés ebben az előszóban is megfigyelhető. Ugyanakkor a VM típusú bevezetésben olvasható az Institutio morum tartalomjegyzéke, amely a párhuzamos szerkesztés művészi kivitelezésének tekinthető, és ez a szerkesztési mód — bár kisebb arányban — szintén a szövegíró stilisztikai eszközei közé tartozik.

A ritmikus próza jellemzőinek megvalósulását keresve a bevezetésekben, érdekes képet kapunk: míg a VM féle és az L típusú bevezetések abszolút mondatvégen csak 67%-ban ritmikusak, azaz — figyelembe véve, hogy a ritmikus próza megvalósulásának követelménye a 100%-os ritmizáltság — nem tekinthetők ritmikusnak, a Ru kódexből ismert előszó 100%-osan ritmikusnak bizonyul. A kólonelemzésnél itt is kiegyenlítődik az aránytalanság a három bevezetés között:

	VM bev.	Ru bev.	L bev.	1—7. fej. összesen:
Ritmikusnak tekint- hető kólon összesen:	22 db 71%	13 db 62%	10 db 83%	260 db 57%

Ez pedig azt jelenti, hogy a ritmikus próza ismérvei alapján történő elemzés sem vezetett sikerre, nem eredményezte a probléma megnyugtató megoldását. Következtetésünk így mindössze arra a megállapításra szorítkozik, hogy a stilisztikai elemzés tanúsága szerint a Ru féle, de a VM típusú bevezetés is lehetett a legenda első, tehát eredeti előszava. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben véglegesen állást foglalhassunk, szükségünk van a legenda tartalmi elemzésére és forrásaihoz való viszonyának ismeretére. A következő fejezetekben e kérdésekre irányítjuk vizsgálódásainkat.

4. AZ IMRE-HAGYOMÁNY A FORRÁSOKBAN; A FORRÁSOK KÖLCSÖNÖS ÖSSZEFÜGGÉSE

I. István királyunk fiának, Imre hercegnek a neve és a hozzá kapcsolódó hagyomány egyes motívumai az Imre-legendán kívül még számos történeti forrásunkban olvashatók. A „sanctus dux Emericus” nevet idéző, forrásértékű művek sorában első helyen említhetjük a magyar szentek — nevezetesen István, László, Gellért püspök legendáit és a Margit-legendát. Kézenfekvő elő-

¹¹³ Lásd fentebb: 22. old.

szőr e legendák adatait és utalásait megvizsgálunk, mert ezek — keletkezésük idejét tekintve — korban viszonylag közel állnak az Imre-legenda keletkezési idejéhez, s ebből következően még eleven hagyományához is. Nem kevésbé érdemes foglalkoznunk e legendák feljegyzéseivel Imréről azért, mert a legendák egyes, később keletkezett krónikák számára az Imre-legendában nem közzétett adatokat is szolgáltathattak.

Ismeretes, hogy István király, Imre herceg és Gellért püspök legendáinak keletkezése 1083-ban történt szenttéavatásukkal van kapcsolatban. Az Imre-legenda hagyományának legfrisebb nyomait, legendánk legközvetlenebb rokonait tehát István és Gellért legendáiban kereshetnénk. Mégis, e legenda-szövegek egybevetése az Imre-legenda szövegével ellentmond feltevésünknek.

Gellért legendái közül csupán a nagyobbikban esik szó Imréről, de az itt közzétett tény¹¹⁴ hiányzik az Imre-legendából, a másik megjegyzés pedig — szenttéavatotról lévén szó — nagyonis általános, semmitmondó utalást tartalmaz.¹¹⁵

István legendái közül a legkorábban keletkezettnek tartott legenda maior bőbeszédűen szól az ifjú hercegről, de csak a legszorosabb összefüggésben apjával. Itt megtudjuk Imréről, hogy több, korábban elhunyt testvére is volt, akiknek halála után ő lett a király egyetlen vigasza és örököse. István fiát jövődó királyi hivatásának megfelelően neveltette, és megírta számára az Intelmeket.¹¹⁶ Imre azonban még ifjúként 1031-ben meghalt, gyászba borítván megfelelő királyi örökös nélkül maradt apját és az egész országot.¹¹⁷

Imréről ugyanez a mondanivalója Hartvik legendájának is. Többletet képez az Imre halálát elbeszélő epizód, amely a nagyobb legendában nem található.

Az Imre-legendából hiányoznak az Imre neveltetésére vonatkozó részek. Ezt a hiányosságot a másodiknak tartott (VM) bevezetés pótolta, mely a Hartvik-legenda közvetítésével az Intelmek fejezetcímeire támaszkodik. A második bevezetés közvetlen forrása — ifj. Horváth János véleménye szerint is¹¹⁸ — a Hartvik-legenda volt. A vélemény helyességéről a megfelelő szövegrészek összehasonlítása útján meggyőződhetünk.¹¹⁹

¹¹⁴ „Fecitque eum filii sui Hemerici ducis magistrum diebus multis.” (SRH II., 488. old.) Vö. *Balanyi György*: i. m. 6. old. és *Juhász Kálmán*: Szent Imre herceg nevelője, *Katholikus Szemle*, 1930., 342. old.

¹¹⁵ „Factum est autem, cum videret beatum Hemericum crescere in virtute hostemque humani generis Christo auxiliante viriliter suppeditare...” (SRH II., 488. old.)

¹¹⁶ „Ipse quoque paterne dilectionis ardore conpunctus libellum de institutione morum constituit” (uo. 391. old.).

¹¹⁷ „... millesimo XXXI° dominice incarnationis anno vitam hanc exitialem commutavit sempiterna, supernorum civium adiunctus contubernio. O quantus luctus omnium, sed maxime principum, inter quos pater desolatus grave traxit suspirium. Videns enim se solum sine spe posteritatis derelictum, pietatis affectu doluit.” (Uo.)

¹¹⁸ Ifj. Horváth János: i. m. 10. old. (Szerinte a nagyobbik legendát is felhasználta az Imre-legenda szerzője.)

¹¹⁹ Alapul a legenda maior szövegét vesszük, a másik két változatból csak az eltéréseket közöljük. (Az idézett szövegek: SRH II., 391., 428. és 449—450. old.) Egy-szerű aláhúzás a közös, kettős aláhúzás az egyedi eltéréseket jelzi.

Legenda maior:

Ipse quoque

paterne dilectionis ardore
compunctus

libellum de institutione

morum constituit,

in quo fideliter et amicabi-
liter

verbis eum admonitionis
spiritualis alloquitur

instruens,

qualiter ante omnia debeat
observare fidem catholicam,
confirmare statum ecclesi-
asticum,

honorem impendere digni-
tati pontificum,

principes et milites diligere,
iudicium observare,

patientiam in cunctis acti-
bus habere,

hospites benigne suscipere,
benignius nutrire,

sine consilio nichil agere,
maiores suos ante oculos
semper habere

et ad exemplum statuere,
orationis officium frequen-
tare,

pietatem et misericordiam
cum ceteris virtutibus
possidere.

Hartvik:

libellum sibi...

...composuit,

...fideliter et
diligenter

(de az MLHB kó-
dexekben: amicabiliter)

...recipere,

habere om.

et om.

Imre-legenda:

Beatus itaque rex

Stephanus

filio suo, Beato

Hemerico

librum...

...composuit

...et amicabiliter...

ammonens

spiritalibus...

instruens eum

iustum iudicium...

...actibus suis

habere...

...recipere,

...attrectare,

habere om.

et om.

virtutibus ad pro-

fectum pervigili

cura possidere.

A szövegek összehasonlításánál azt tapasztalhatjuk, hogy a Hartvik-féle István-legenda és az Imre-legenda többnyire azonos módon térnek el a legenda maior szövegétől, de a közös variánsokon túl az Imre-legendában önálló eltérések is vannak. Konkrétabban: teljesebb egyezés mutatkozik egyfelől a legenda maior és a Hartvik-féle szöveg, másfelől a Hartvik- és az Imre-legenda szövege között, semmint a legenda maior és az Imre-legenda szövegei között. Kétségtelen tehát, hogy az ún. második (VM) bevezetés szerzője a Hartvik-, tehát nem a nagyobbik legenda szövege alapján dolgozott. Ennek a ténynek a keletkezési sorrend megállapítása szempontjából — ha elfogadjuk a szövegek egybevetésének bizonyító erejét — csakis akkor van jelentősége, ha feltételezzük, hogy a másodiknak tartott (VM) bevezetés volt az Imre-legenda eredeti, a szöveggel egyszerre készült bevezetése. A legendánkkal foglalkozó irodalomban már felvetődött ez a hipotézis Erdélyi László hozzászólásában, aki a mű keletkezési idejének megállapításával kapcsolatosan említi, hogy szerzőnk a nagyobbik István-legenda alapján kivonatolta az Institutio morum tartalomjegyzékét, és beillesztette az Imre-legendába.¹²⁰ Erdélyi cikkében nem esik szó arról, hogy az említett kivonat alkalmazása Imrére az eredeti bevezetés, vagy pedig egy, a legenda-szövegtől teljesen független előszó keretében történt-e; Erdélyi nem foglalkozik a megfelelő szövegrészek egybevetésével sem. Álláspontját tehát nem a források összefüggésének vizsgálata kapcsán fejtette ki, hanem csupán azzal a céllal, hogy igazolja Fulco hospes szerzőségét. A vele vitába szálló kutatók is ezen a ponton támadták nézeteit. Az alapproblémák megoldásában elkövetett tévedései miatt egész koncepcióját mindenestől elvetették.

Így a mai napig is elfogadott az a vélemény, hogy Hartvik a maga munkáját az Imre-legenda után és ennek felhasználásával írta. E legáltalánosabb vélemény képviselői arra hivatkoznak, hogy Hartvik az Imre halálára vonatkozó epizód elbeszélését szerzőnktől vette át. Ez a részlet azonban az Imre-legendában Hartvik szövegénél sokkal bővebb, és teljesen különálló fejezetet képez. Nincs okunk feltételezni, hogy Hartvik, aki ismert forrásainak, a nagyobb és kisebb István-legendának a felhasználásánál mindig a bővítés módszerével dolgozik, éppen csupán ezt a fejezetet kivonatolta volna szűkszavúan. Forrásaink összehasonlítása során kétségeink támadtak az eddigi vélemények helyességét illetően. Éppen ezért feltevésünk az, hogy az Imre-legenda szerzője művét Hartvik legendája után, sőt annak ismeretében és felhasználásával írta, s a másodiknak tartott (VM) bevezetés volt a legenda eredeti, a szöveggel egyszerre készült előszava. A következőkben megkíséreljük ezt a véleményünket megindokolni.

Fejtegetésünkben az Imre-legenda célzatosságának megállapításából kívánunk kiindulni. A coelibatus eszméjének propagálása legendánk leglényegesebb mondanivalója. A szerző mindazt, amit Imréről tudott, de ami nem tartozott szorosan fő mondanivalójához, elmondotta a VM típusú bevezetésben — mely szerintünk a legendával egyidejűleg készült —, valamint az első fejezetben. Azokat a gondolatokat pedig, melyeket részletesebben kiszínevezve és adatokkal megtűzdelve a mű célzatossága kifejtésének szolgálatába állíthatott, magában a legenda szövegében mondja el.

¹²⁰ Vö. fentebb: 12. old.

Hartvíknál arról olvasunk, hogy a király időnként meglátogatta és megajándékozta az egyházakat, s ilyenkor a papok buzgóságát, erényességét is megfigyelte.¹²¹ Legendánkban ehhez a motívumhoz fűződik egy — a mű célzatossága szempontjából — igen lényeges, két fejezetre terjedő elbeszélés, a Mór-epizód. A történet legfontosabb szereplője — Imrét is. háttérbe szorítva — Mór szerzetes, a későbbi pécsi püspök, akinek legnagyobb érdeme, hogy önmegtartóztató életet él. Nem véletlen, hogy a szerző mindjárt munkája elején ilyen nagy figyelmet fordít Mór magasztalására. Mór — szerzetes lévén — igazibb, megfelelőbb példakép a papi nőtlenség propagálására, mint a világi életben, sőt fényes udvari környezetben élő Imre herceg. Imre érdeme itt mindössze annyi, hogy felismeri Mór erényét, s felhívja rá apja, a király figyelmét. István király a példás, önmegtartóztató életet élő szerzetest pécsi püspökké teszi. Mór története a legenda keletkezési idejének, tehát aktualitása megállapításának is fontos útmutatója lehet. Korjelző aktualitása a Kálmán-kori I. esztergomi zsinat egy fontos határozatával van kapcsolatban. A zsinat a papok első törvényes házasságát elismeri,¹²² de kimondja, hogy a püspöki székben csak nőtlén egyháznagyok ülhetnek, s ha törvényes házasságban élő pap püspökségre lép elő, ezt csak a felesége beleegyezésével¹²³ — vagyis a házasság felbontása árán¹²⁴ — teheti. Mór püspökké tétele — erénye jutalmául — buzdító példa a papok számára, egyben utalás a zsinat idézett határozatára. A zsinat keletkezésének időpontját nem ismerjük. Závodszy tanulmányában felsorolja a korábban kifejtett véleményeket és ezek érvelését¹²⁵, nevezetesen Péterffyét, aki a zsinat időpontját 1114-re, Katonáét, aki 1112-re, s végül Paulerét, aki I. László korába teszi. Pauler érve¹²⁶ éppen a papok házassága, amelyet az 1092-es László-kori zsinat törvényesnek ismert el.¹²⁷ Závodszy Paulert azzal cáfolja, hogy kimutatja: az I. esztergomi zsinat intézkedéseiben tovább megy az 1092-es szabolcsi zsinat állásfoglalásánál, s mintegy közbülső helyet foglal el a szabolcsi és a II. esztergomi zsinat között, átmeneti állapotot fogad el törvényesnek, amennyiben az áldozópapok házasságát még nem tiltja, de a püspököktől már megköveteli a nőtlenséget. Az 1112 körüli határozat szigorúbban jár el: megtiltja, hogy a klerikust diakónussá vagy magasabb tisztségre léptessék elő, ha az szüzességet nem fogad.¹²⁸ Legendánk aktualitása, tehát a keletkezés valószínűsége is a két zsinat közötti időben, Kálmán uralkodása idején a legnagyobb. Mivel azonban a szerző megemlíti Álmos herceg konstantinápolyi útját mint „aliquando” történetet, a keletkezés időpontját feltétlenül 1109 utánra (mivel Álmos ekkortájt járt Konstantinápolyban) kell tennünk.

Ez után a — legendánk elemzését tekintve is — fontos kitérő után meg kell jegyeznünk, hogy a Hartvik-féle István-legendája Mór történetét egyetlen

¹²¹ *Legenda maior* c. 9. (SRH II., 385. old.) és Hartvik-legendája c. 10. (uo. 416. old.)

¹²² XXXI. „Presbiteris uxores, quas in legitimis ordinibus acceperunt, moderacius habendas provisiva fragilitate indulimus.” (Závodszy: i. m. 201. old.)

¹²³ XI. „Ut hi, qui ad episcopatum promovendi sunt, si matrimonio legitimo iuncti sunt, nisi ex consensu uxorum, non assumantur.” (Uo. 199. old.)

¹²⁴ Uo. 100. old.

¹²⁵ Uo. 95–96. old.

¹²⁶ Vö. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt,² I., 448–449. old. 320. jegyz.

¹²⁷ III. De indulgentia presbiterorum. (Závodszy: i. m. 158. old.)

¹²⁸ Uo. 208. old.

szóval sem említi; hallgat arról is, hogy István király Mórt pécsi püspökké tette, holott ez fontos adat volna István egyházszerző tevékenységével kapcsolatosan is. A szerző bővítő, interpoláló szokását ismerve is különösnek látszik az esemény mellőzése; a kor aktuális problémáját tekintve még inkább az. Elképzelhető-e, hogy a coelibatus bevezetésének kérdése, mely az Imre-legenda keletkezése idején, tehát feltevésünk szerint 1109—1112 között még központi fontosságú probléma, s egész művet szentelnek propagálásának, alig néhány évvel később — ahogy a kutatók véleménye tartja (mivel Hartvik Kálmánnak ajánlotta művét, 1116 előtt kellett azt megírnia) — már említésre sem méltó, másodrangú kérdéssé degradálódott? Az ellentmondás feloldása ismét csak ama feltételezésünk mellett lehetséges, hogy Hartvik legendája a korábban keletkezett munka. Keletkezésében azonban nem sokkal előzhetette meg legendánkat. Ezt igazoló érvünk, melyet *iff. Horváth János* is említ¹²⁹, egy korjelölő aktualitás. Hartvik tudvalevőleg felhasználta a legenda minor szövegét is, s a maga legendáját az abban elmondottakkal kibővítette, gondosan ügyelve arra, hogy a nagyobbik és kisebbik István-legenda ellentmondásait összeegyeztesse. A kisebb legendából átveszi az István király ellen összeesküvő négy főúr történetét, de megvakításukat nem említi, csak méltó bűnhődésüket. A kisebbik legendában ennek az epizódnak az elbeszélése — *Horváth János* véleménye szerint¹³⁰ — Kálmán király hasonló tettét igazoló analóg példa. Kálmán ugyanis 1109 körül megvakíttatta trónkövetelő öccsét, Álmos herceget. A legenda minor eszerint csak a megvakítás után, Hartvik legendája pedig még később keletkezhetett. Az utolsó említett dátum tehát Hartviknál is, az Imre-legendában is 1109, illetve ezen évhez fűződő esemény emlegetése. Az a tény, hogy Hartvik nem említ későbbi eseményt, mint az Imre-legenda írója, ismét feltevésünk helyességét támogatja, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ez az István-legenda sokkal inkább felfigyel a korabeli eseményekre, mint az Imre-legenda. Említhetünk más, az Imre-legendában Istvánra vonatkozó, de a Hartvik-legendában nem említett adalékokat is. Imre legendájában pl. azt olvassuk, hogy a király a falak hasádekein átkémlelve pillantja meg éjjel a templomban imádkozó fiát.¹³¹ Itt a hangsúly Imre önsanyargató erényének magasztaló kiemelésére helyeződik, de Hartvik az egyházlátogatások kapcsán sem említi a „leskelődési” motívumot. Továbbá hiányzik Hartviknál a Konrád-csoda Istvánra utaló része is, noha István legendájában Hartviknál is sokat olvasunk arról, hogy a király sírjánál halála után milyen csodák történtek. A bűnös Konrád lovag története — az Imre-legendában — közvetlenül kapcsolódik a fő motívumhoz. Konrád ugyanis — bűnének fajtáját tekintve — Mór és Imre herceg ellenpólusa. Elzarándokol István sírjához. Bűneire itt nem nyer bocsánatot: a szent király fia, Imre sírjához irányítja feloldozásért.¹³² Ez a részlet — bár csak bizonyos vonatkozásban, ti. a testi tisztaság megőrzésének kiemelésében és felmagasztalásában — Imre érdemeit apjára fölé helyezi. Mindez azonban a király érdemeit nem kisebbítené, tehát beillenék az István-legendába is. Hartvik legendája nem tud arról sem, hogy Imre apai parancsra megnősült, és szüzi házasságban élt. Eltérő a két legendában Imre korai halálának érdemi megítélése. Hartviknál (a legenda maior nyomán) a követ-

¹²⁹ *Iff. Horváth János*: i. m. 144. old.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ SRH II., 450—451. old.

¹³² Uo. 458—459. old.

kezőket olvassuk: „... ortus est ingens luctus omnium, sed maxime principum, inter quos pater desolatus grave traxit suspirium. Videns enim se solum sine spe posteritatis derelictum pietatis affectu doluit”...¹³³ Vagyis Hartvik a trónöröklés megoldatlan problémáját állítja a középpontba. Az Imre-legenda viszont így méltatja a herceg korai halálát: „omnibus in regia urbe, ubi sanctum corpus eius humatum est, commorantibus non dies meroris, sed gaudii esset, cum nec ipsum patrem meror ob mortem filii angeret, sed eum ob coronam vite eterne filio indubitanter collatam letitia plena perfunderet”¹³⁴

Ha tüzetesebben végiggondoljuk a szituációt, az ellentmondás elveszti jelentőségét. Ugyanis miről van szó? Az Imre-legenda hőse ugyan királyi vérből származó herceg, a magyar trón várományosa, de aszkéta életű ifjú, és ez itt a fő szempont, melyet szerzőnk állandóan előtérbe helyez. Saját koncepciójával kerülne tehát ellentmondásba, ha a trónörökös nélkül maradt ország és a megbízható utód nélkül maradt király érdekeinek szempontjából ítélné meg Imre herceg halálát. Az aszkéta életű ifjúhoz nem fűzhet sem az ország, sem apja a királyi családja további fenntartására jogosító reményeket, hiszen ebben az esetben az erényes ifjú megszűnne tovább erényes lenni. Így érthető, hogy szerzőnk nem emlegeti az ország és az apa fájdalmát sem, hanem azonnal a korai halál nagyszerűségét fejtegeti.

Végso soron tehát elmondhatjuk, hogy mindaz, ami a Hartvik-legendában Imrere vonatkozik, Imre legendájában is megvan olyan módon, hogy szerzőnk a Hartvik-legendában elmondottakra alapozva építi tovább meséjét a maga legendájában — kibővítve saját céljának megfelelő részletekkel. Ezzel szemben a Hartvik-legenda az Imre-legendának még a legszembevetőbb, legfontosabb gondolatát sem említi, mert a coelibatus propagálását nem tekintti feladatának. Ezt a megbízatást az Imre-legenda szerzője volt hivatott teljesíteni. Az ő művének megírása után azonban ezt a motívumot már minden más, később keletkezett munka átveszi, és kiemeli Imre nevével kapcsolatban. Hogy legendánk fő mondanivalója nemcsak a 12. század elején volt említésre méltó példaadás, azt bizonyítja a László-legenda utalása is. Ennek szerzője még a 12. század végén sem mulasztja el Imre herceg erényére felhívni a figyelmet.¹³⁵ Hasonlóképpen a Margit-legenda is ezt a részletet emeli ki legendánkban mint legjellemzőbbet és legfontosabbat.¹³⁶

¹³³ Uo. 391. old. (legenda maior) és 428—429. old. (Hartvik).

¹³⁴ Uo. 456. old.

¹³⁵ László a pápa engedélyével szentté avattatja Istvánt, Gellértet, a lengyel remeteket és Imrét, „qui cum esset filius regis unicus, peteretque sibi divinitus revelari, quid offerre deo posset acceptius, essetque ei responsum virginitatem esse deo gratissimam, contra voluntatem coniugii et contra spem posteritatis in regni successore votum deo virginitatis obtulit” (SRH II., 520—521. old.). A László-legenda szövege nyilvánvalóan az Imre-legenda szavaira épül: „quid acceptabilius offerret deo... Preclara est virginitas”... uo. 454. old.), „...despicere solatia coniugum, dulcedinem contempnere liberum...” (Uo. 455. old.)

¹³⁶ „Revolvebat crebrius secum... beati Henrici filii eiusdem sancti Stephani regis sanctissimam virginitatem, qui cum haberet sponsam nobilissimam, utpote filiam imperatoris Romanorum, divinitus facta sibi revelatione, ut in eius gestis habetur, virginalem cunctis diebus vite sue cum sua sponsa illibatam, servavit castitatem, quod maxime testimonio eiusdem sponse sue fuit post obitum suum efficaciter comprobatum...” (Gombos: i. m. III., 2012—2013. old.) E tudósítás alapja is kétségtelenül az Imre-legenda volt: „sponsa sua ei testimonium virginialis vite perhibuit...” SRH II., 456. old.)

Végeredményben tehát az a tény, hogy a Hartvik-legendából teljességgel hiányzik Imre legjellemzőbb tulajdonságának, valamint az István-életrajz szempontjából is sok más fontos adatnak az említése, véleményünk szerint csakis azzal magyarázható, hogy a szerző a maga legendáját az Imre-legenda megírásánál korábban szerkesztette. Ebben az esetben kézenfekvő annak feltételezése is, hogy a fő szöveggel egyszerre készült, eredeti előszó a VM bevezetés, melynek közvetlen forrása a Hartvik-legenda valamelyik szövege volt.

Az Imre herceg alakja köré fűződő hagyomány nyomai krónikáinkban is föllelhetők. Forráskutatóink többségének véleménye szerint ma ismert krónikáink ősforrása egy, a 11. században készült „ösgesta” volt, mely azonban sem eredetiben, sem pontos másolat formájában nem maradt ránk. Ifj. Horváth János ennek az őskrónikának a megírását I. András korába helyezi, de hozzáfűzi, mivel I. István király uralkodására vonatkozóan csak gyér adatokat tartalmazott, az 1083-ban történt szenttéavatások után „kijavították”, azaz kiegészítették I. István királyra és fiára, Imre hercegre vonatkozó adatokkal.¹³⁷ Az őskrónika ezen első folytatása, ill. átdolgozása — szerinte — csakis Kálmán király uralkodása idején, nevezetesen 1109 után keletkezhetett, mivel e folytatás írója Istvánra, ill. Imrére vonatkozó interpolációit az ő legendáik alapján, ezek felhasználásával készítette. Hogy ez a kiegészítés Kálmán idején és nem László uralkodásakor készülhetett, arra érvként említi a szerző németpártiságát: a kifejezetten pápabarát és németellenes László uralkodása idején ugyanis a németekkel szimpatizáló interpolátor nem működhetett volna; míg Kálmán uralkodása idején a németellenesség enyhülván, már megvolt erre a lehetőség.¹³⁸ További érvében ennek a Kálmán-kori interpolációnak az elbeszélő stílusára támaszkodik. Itt Horváth János a Bécsi Képes Krónika (és részben a Sambucus-kódex) szövege alapján közli a jellemző idézetet,¹³⁹ melyről kimutatja, hogy művészi rimes prózában íródott, s ez szintén Kálmán korára utal. Tudomásunk van arról is, hogy ezt a krónikát II. Géza vagy III. István korában — erősen Kálmán-ellenes színezettel — ismét átdolgozták. A német szimpatizáns interpoláció és a rimes próza használata ebben a korban is időszerű. Tehát az sem elképzelhetetlen, hogy egy II. Géza,

¹³⁷ „István király és Imre herceg szenttéavatása szükségessé tette tehát az I. András-kori krónikának e szempontból való »kijavítását« is. Ezt híven végre is hajtotta a Gesta Ladislai regis írója azzal, hogy az I. András-kori krónikát a nagyobbik István-legenda alapján és az Imre herceg legendájára való címszerinti utalással ki is egészítette” (ifj. Horváth János: i. m. 335—336. old.).

¹³⁸ Uo. 339. old.

¹³⁹ „Ut ergo acta ne agamus |
et exposita ne exponamus, |
quot et quantis virtutibus floruerit, ||
et quam fervens in Dei servitio sanctus confessor Christi
Emericus dux fuerit, ||
scribere supersedimus. |
Quisquis enim hoc scire voluerit, ||
ex legenda eiusdem beatissimi confessoris |||
plenam sanctissime conversationis. |||
eius notitiam habere poterit. ||
Nos enim ea potius, |
que ab aliis scriptoribus pretermissa sunt,
breuiter ac summam scribere intendimus.” |
(SRH I., 312. old., vö. Horváth: i. m. 336—337. old.)

ill. III. István-korabeli interpoláció révén maradt ránk a Bécsi Képes Krónika szövegében az a részlet, mely az Imre legendájára vonatkozó konkrét utalást tartalmazza. Mélyebb, körültekintőbb elemzésnél azonban az interpoláció kérdése sokkal összetettebbnek, bonyolultabbnak mutatkozik. Az elemzésnél első sorban a Bécsi Képes Krónika szövege lehet segítségünkre, mivel az Imre-hagyomány legbővebb változatát kétségtelenül ez a krónika őrzi. Több helyütt szól Imréről, megszakítva az összefüggést más epizódok beiktatásával.

Egyik részletében, a 69. fejezetben hosszasan felsorolja Imre herceg: erényeit — igazságos, bölcs, bátor, türelmes, okos, művelt, ingalmas, jóságos, bőkezű, alázatos, vagyis minden keresztény erénnyel felékesített, akárcsak apja, szent István király.¹⁴⁰ A krónika írója tehát Imrében első sorban az Istvánhoz méltó királyi utódot látja, amint ez Imre erényeinek felsorolásából, apjával való összehasonlításából is kitűnik. Ezért a krónika-részlet írója kiemeli István ama szándékát, hogy visszavonul az uralkodástól, s a trónt átengedi Imrének.¹⁴¹ A herceg korai, apja életében bekövetkezett halálát is a trónutódlás szempontját szem előtt tartva ítéli meg. Hangsúlyozza az országos gyászt, a király bánatát, mivel a családban nem volt megbízható királyi örökös.¹⁴² Mindaz, amit itt Imréről elmond a krónika, arra vall, hogy írója a Kálmán-kori interpolátor lehetett, aki a legenda maior szövege alapján, ill. annak felhasználásával dolgozott,¹⁴³ mert bár bőbeszédűen és terjengősen ír Imréről, sem házasságát, sem önmegtartóztató erényét, sem csodáit nem említi. A továbbiakban arról esik szó a krónikában, hogy a királyt annyira lesújtotta fiának elvesztése, hogy megbetegedett, és betegségéből élete végéig nem épült fel többé.¹⁴⁴ Ezen utóbbi megjegyzés Hartvik István-legendája nyomán kerülhetett a krónikába, tehát a 12. század közepi interpolátor betoldása lehet.

A krónikaszöveg másutt is beszél Imre herceg haláláról, mégpedig István származásával kapcsolatosan (!) a 63. fejezetben. Itt elmondja, hogy

¹⁴⁰ „Erat enim beatus Emericus in primevo adolescentie flore, supra communem naturam hominum divino munere sublimatus, iustitia, prudentia, fortitudine, temperantia, sapientia, scientia, mansuetudine, misericordia, benignitate, largitate, humilitate et patientia armatus ceterisque catholicis atque politicis virtutibus adornatus, similiter et sanctus Stephanus pater suus.” (SRH I., 319. old.)

¹⁴¹ „... sanctus rex Stephanus... statuit, ut omnibus pompis mundane glorie calcatis et temporalis regni dyademate deposito solius Dei servitio semet ipsum manciparet et ab exterioribus curis expeditus contemplativam vitam, tranquillam pacem perageret, coronam vero regie celsitudinis filio suo duci Emerico, sanctissimis moribus divinitus instructo se daturum disposuit.” (Uo. 318—319. old.)

¹⁴² „... beatus dux Emericus propria (helyesen: propera) morte preventus est. Flevit autem eum sanctus rex Stephanus et universa Hungaria inconsolabiliter planctu magno valde... presertim propterea, quia nullus videbatur de consanguineis suis ydoneus ad hoc, ut eo mortuo regnum in fide Christi conservaret.” (Uo. 319. old.)

¹⁴³ Lásd fentebb: 117. jegyzet (a legenda maior Imre haláláról).

¹⁴⁴ „Tanta vero doloris acerbitate sanctus rex Stephanus exacerbatus in gravissimam incidit infirmitatem et post multos dies vix qualemcunque vite reparationem recepit, sed pristina sanitati nunquam plene potuit restituui.” (SRH I., 319. old.) István betegeskedését említi a kisebbik legenda is: „Post non multum temporis egrotationem incurrit, qua postmodum corpore excessit, longaue langoris molestia ingravescente in pedibus stare nequibat.” (Uo. II., 399. old.) De a kisebbik legenda nem Imre halálához kapcsolja ezen eseményt (arról nem is szól), hanem a besenyő jövevények epizódja után mondja el. Hartvik szó szerint átveszi a mondatot, de beilleszti az Imre halála utáni eseménysorba (uo. 430. old.), amiből világos, hogy a krónika ezen megjegyzése — mely a legenda maior-ból hiányzik — inkább Hartvik koncepciójával rokonítható.

István királynak több fia volt, köztük Imre, aki isten előtt szeretetre, az emberek előtt tiszteletre méltó volt.¹⁴⁵ Isten igazságos ítélete azonban korán elragadta őt a romlandó világból, nehogy a gonoszság megrontsa lelkét, amint ez a bölcsék könyvében is írva van.¹⁴⁶ Az előbbi megjegyzések — István több fiáról és Imre kiváló jelleméről — az István-legendák hatásának is tulajdoníthatók, ugyanis ezek Imrét több testvére mellett, illetve ezek korai halála után „quasi iam unicum”-ként említik,¹⁴⁷ míg az Imre-legenda István többi gyermekéről nem szól. *Hóman* szerint¹⁴⁸ az eredetibb források is Istvánnak csupán egyetlen fiáról tudnak; mi mégis inkább a „több fiút” emlegető forrásokat tartjuk itt szavahihetőbbnek, nemcsak azért, mert ezek száma nagyobb, de azért is, mert ezeknek egyéb szövegrészei arra engednek következtetni, hogy az András-kori „ösgesta” szövegét — legalábbis tartalmában — megőrizték. A magyar krónikák csoportosításánál erre a kérdésre még visszatérünk. E szükségesnek látszó kitérő után megállapíthatjuk, hogy a fentebb idézett krónikarészlet — István több fiáról és Imre kiváló jelleméről — feltehetően szintén a Kálmán-kori bővítő tollából származik, hiszen az író utal is forrására, egy István-legendára, feltehetően a legenda maior-ra, mert legendát és nem legendákat emleget.¹⁴⁹

A Képes Krónikának Imre halálával foglalkozó két részlete, a 63. és a 69. fejezet között bizonyos ellentmondások észlelhetők, elsősorban azért, mert a trónörökös korai elhunytát különbözően értékelik. A magunk részéről ezt azzal magyarázzuk, hogy a 69. fejezet Imrere vonatkozó interpolációja — az István betegségére utaló, később betoldott rész kivételével — Kálmán korában keletkezett, a legenda maior, a későbbi betoldás pedig a Hartvik-legenda felhasználásával. A 63. fejezet Imrere vonatkozó megjegyzései szintén két rétegre bonthatók: az István több gyermekére és a korai halálra vonatkozó rész, amely az István-legendára hivatkozik, Kálmán-kori interpoláció lehet, de már a halál tényének értékelése és a fejezet lezáró része még későbbi betoldás, hiszen az értékelés teljességgel megegyezik az Imre-legenda felfogásával, és az interpolátor név szerint is hivatkozik az Imre-legendára. Ennek következtében ez a betoldás kétségtelenül a 12. század közepi krónika-folytató műve lehet. Világosan felismerhető ugyanis a korai halál vizsgáló jellegének fejtegetésén az Imre-legenda hatása, melynek szerzője szerint Imre halálának napja nem a fájdalom, hanem az öröm napja lett, mivel még az apát sem a szomorúság, hanem a tökéletes boldogság töltötte el, hiszen az örök élet koronája fiára ruháztatott.¹⁵⁰ A továbbiakban utal arra, hogy Imre erényekkel virágzott (bár erényeit itt nem sorolja fel), majd felhívja a figyelmünket arra, hogy ha Imréről többet akarunk tudni, olvassuk

¹⁴⁵ „At rex Stephanus plures quidem genuit filios, sed inter alios habuit unum filium nomine Emericum Deo amabilem et hominibus honorabilem, cuius memoria in benedictione est.” (Uo. I., 312. old.)

¹⁴⁶ „Hic autem per inscrutabile divini consilii iudicium raptus est de medio, ne malicia mutaret intellectum eius et ne fictio deciperet animum eius, quemadmodum de inmatura morte scribitur in libro Sapientie.” (Uo.)

¹⁴⁷ Uo. II., 390—391. old. (legenda maior) és 427. old. (Hartvik).

¹⁴⁸ *Hóman Bálint*: A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezárásai, Bp., 1925., 27. old.

¹⁴⁹ „... in legenda Beati Stephani regis scriptum est...” (SRH I., 312. old.)

¹⁵⁰ Lásd fentebb: 35. old.

el az ő legendáját.¹⁵¹ A szöveg hivatkozása legendánkra tehát kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a 63. fejezet kérdéses részletének az Imre-legenda után kellett keletkeznie.

A herceg halálával kapcsolatban a 63. fejezet 12. század közepi interpolátorának más a véleménye, mint a 69. fejezet Kálmán-kori interpolátorának, és ez természetesen is, hiszen ugyanaz a bővítő azonos kérdésben két ellentétes véleményt ugyanazon időben nem valószínű, hogy leírt volna.

Ugyancsak a 12. század közepére tehetjük két másik, Imrével foglalkozó krónika-részlet keletkezését, bár különböző megoldás alapján. Az egyik — és ez egészen új motívum a krónikában, tudniillik mind Imre legendájából, mind pedig az István-legendából hiányzik —, hogy midőn Imre herceg apjával meglátogatta az egyházakat, saját biborszínű ruháit az oltárok elé helyezte ajándékkul, s azok a királyi egyházakban ma is láthatók.¹⁵² Szó esik itt, a 67. fejezetben Gizella királynéről is, aki fia és a király társaságában szintén részt vett a látogatásokban, és maga javíttatta a varnivalókat.¹⁵³ A jámbor, dolgos kezű királynét az író itt rokonszenvesnek ábrázolja. Másutt, a 69. fejezetben ugyanezt a királynét kegyetlen, gonosz, intrikus asszonyként jellemzi a krónika. Itt arról esik szó, hogy Gizella — megelőzve István király kegyelmet hozó követét, Budát — titokban elküldi Buda fiát, Sebest Vazul börtönébe, aki a királyné utasítására kitolja Vazul szemét, és forró ölmet öntve fülébe megsiketíti a király által trónörökössé kizemelt herceget,¹⁵⁴ ezzel elősegítvén, hogy németek örököljék a magyar trónt. Ez az utóbbi részlet, a 69. fejezet epizódja kétségtelenül korábban készült az előbb említett 67. fejezethez, ugyanis a német származású Gizella királyné ellenszenvesnek történt bemutatása a krónikairó németellenességét tükrözi. E részlet keletkezésének aktualitása I. András korában; az 50-es évek elején a legnagyobb, hiszen a trónöröklés kérdése körüli pártharcok emlékei még elevenen élnek, nem is szólva III. Henrik támadásairól. Természetes tehát, hogy az András-kori történetíró németellenes éllel írta le krónikájában az eseményeket. (András németbarát pálfordulása — a gyermek Salamon trónigényének biztosítása érdekében — csak uralkodása vége felé, a krónika alatta keletkezett részének megfogalmazása után következett be; ezért nem származhatnak az András-kori krónikástól a részébe betoldott egyéb, német szimpatizáns interpolációk — mint pl. a császárt Ábával szemben magasztaló, az altaichi évkönyvekből átvett mozzanatok — sem.)

¹⁵¹ Lásd fentebb: 139. jegyz. (Ifj. Horváth János éppen ezt a részletet idézte példaként — a krónika-interpoláció 12. század eleji voltát bizonyítandó — a művészi rimes próza illusztrálására.)

¹⁵² C. 67.: „Filius autem ipsorum Beatus Emericus proprias vestes purpureas ante altare deponerebat pro altaribus induendis, sicut patet in ecclesiis regalibus usque modo.” (SRH I., 317. old.)

¹⁵³ „Quo experto regina Keisla dum ad aliquas ecclesias in Hungaria devenisset, omnes apparatus in domo Domini existentes sibi presentari faciebat et renovanda tam in sindone quam in bysso omni anno renovabat.” (Uo.)

¹⁵⁴ István király „... se gravatum sentiens misit festinanter nuncium, scilicet Budam filium Egiruth, qui Vazul patruelis sui filium, quem recluserat rex propter iuvenilem lasciviam et stultitiam, ut corrigeretur, de carcere Nitrie educeret, et ad se duceret, ut eum, antequam moreretur, regem constitueret. Audiens autem hoc Keisla regina iniit consilium cum Buda viro nephando et festinantissime misit nuncium nomine Sebus filium ipsius Buda ad carcerem, in quo Vazul detinebatur. Sebus itaque preveniens nuncium regis effodit oculos Vazul et concavitates aurium eius plumbo obturavit et recessit in Bohemiam.” (Uo. 320. old.)

Mindezekből az következik, hogy a 67. fejezet, amely elmeséli, hogyan ajándékozta meg a királyi család a templomokat, és amely István király feleségét jóindulatúan rokonszenvesnek ábrázolja — csakis egy későbbi krónika-bővítő munkája lehet. Elvileg megvan a lehetősége annak a feltételezésnek, hogy ezt a szerepet a Kálmán-kori interpolátor javára írjuk, mégis egy további érünk mellett szól, hogy ennek a történetnek az elbeszélését a II. Géza- vagy III. István-kori bővítő szerzeményének tartsuk. A keletkezés időpontjának későbbre helyezését az indokolja, hogy csakis ebben az esetben válaszolhatjuk meg kielégítően azt a kérdést: miért nem említi az Imre-legenda Imrének ezt a nemes, jellemét új vonással gazdagító szokását. A kérdésre csak egy magyarázatunk lehet: legendánk nem említheti ezt a forrásokban egyedül itt olvasható epizódot, mert az Imre-legenda megírása után jegyezték fel. Tehát valóban van jelentősége a kései interpolátor „que ab aliis scriptoribus pretermissa sunt, breviter ac summam scribere intendimus”¹⁵⁵ megjegyzésének.

Ellentétes meggondolás alapján tartjuk ugyancsak ez időben keletkezettnek a krónika megemlékezését István és Imre testének exhumálásáról.¹⁵⁶ Erről a László korában történt eseményről legendánk is megemlékezik.¹⁵⁷ A Hartvik-legenda is említi az „elevatio”-t, de csak tényként, nevek említése nélkül.¹⁵⁸ Ezért valószínűbbnek tartjuk, hogy a krónika feljegyzése nem az István-, hanem az Imre-legenda megírása utáni időből származik.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az Imrével foglalkozó legbővebb krónikaforrás tudósítása nem egységes és nem egyszerre készült szöveget képez, hanem a legkorábbi — az elmondottakból következően rendkívül szűkszavú (*Hóman Bálint* ismert „őskrónika”-rekonstrukciója szerint csupán a következő rövid utalást: — Imre István királynak egyetlen fia volt, s korai halállal, még apja életében meghalt¹⁵⁹ — tartalmazó) összevegből és ennek kétszeres interpolációjából ötvöződött össze. Nem érthetünk egyet *Hóman* véleményével, aki a források összefüggését vizsgálva a következőket írja:

- 1.) az „... ősforrás közvetlen leszármazói szent István nagyobb legendájának szövegéből nem meríthettek.
- 2.) Viszont... a bővebb krónikák XIII. századi forrása már ismerte és felhasználta szent István és Imre legendáit,
- 3.) s épp ezekre hivatkozva hagyta el az ősforrásnak a megtérésről és Imréről szóló bővebb elbeszélését, inkább oly dolgokkal óhajtván foglalkozni, melyek az akkor már közkezen forgó legendákban nem voltak meg.”¹⁶⁰

Hóman első megállapítását az elemzésünk során nyert kép alapján cáfoljuk: a 63. fejezetben a krónikaíró név szerint hivatkozik egy István-legendára,

¹⁵⁵ Uo. 312. old.

¹⁵⁶ „Sed postmodum Salomon rex dimissus de carcere in elevatione corporis sancti regis Stephani et Beati Emerici confessoris astitit regi paucis diebus, et tandem fugiens adiit ducem Cunorum...” (Uo. 408. old.)

¹⁵⁷ Uo. II., 460. old.

¹⁵⁸ Uo. 433. old.

¹⁵⁹ Albericus: „Sanctus rex de Ungaria Stephanus primus christianus... filium habuit unicum, virum sanctum, nomine Hemericum, qui vivente patre decessit.” (*Gombos*: i. m. I., 26. old., vö. *Hóman*: i. m. 8. old.) *Hóman* Albericus feljegyzéseit hiteleseknek tartja: „elveszett történeti művek hiteles szövegét, illetőleg töredékeit mentette meg az utókornak.” (I. m. 6. old.)

¹⁶⁰ *Hóman*: i. m. 32. old.

melyet forrásul használt. Nyilvánvaló tartalmi egyezések találhatók az István-legendák és az interpolációk szövegrészei között (vö. a 69. fejezetet István betegségről, a 63. fejezetet István több fiáról). Továbbá: teljesen értelmetlen lenne annak feltételezése, hogy a krónikákban Imréről olvasható, *Hóman* le-
kicsinylő értékelésével¹⁶¹ szemben gazdagnak és színesnek mondható forrás-
anyag csak egyetlen, 13. századnak feltételezett kompilációból merített volna;
ez egyébként a szöveg ellentmondásossága miatt is elképzelhetetlen,
nem is szólva formai jegyekről, a rímes próza kétségtelen használatáról. Nem
helytálló a harmadik megállapítása sem; a bővebb krónikák ugyanis bőbeszé-
dűen szólnak Imréről, bár legendájának tartalmát csakugyan nem ismétlik
meg, de ezt természetesen nem is várjuk tőlük.

A krónikákat — témánkkal kapcsolatosan — Imrere vonatkozó utalásaik
alapján aszerint csoportosítjuk, hogy I. István királynak egy, ill. több fiát
emlegetik-e, továbbá, hogy kiemelik-e Imre jellegzetes erényét,
vagy hallgatnak róla. E kettős megkülönböztető jegy (döntően az utóbbi),¹⁶² de-
ezen túlmenően is, pontos szövegegyezések alapján a Képes Krónika legköz-
vetlenebb rokonainak Kézai krónikája és a Pozsonyi krónika mutatkozik. A
13. század végén keletkezett Kézai-krónika elmondja Imréről mindazt, amit
a Képes Krónika interpolációiban a Kálmán-kori krónika-folytatásból száрма-
zónak mondtunk: tehát hogy Imre Istvánnak nem egyetlen fia volt, apja neki
szánta a koronát, de ő még apja életében meghalt, és siratta egész Magyaror-
szág vigasztalanul.¹⁶³ A 14. század közepe táján ezt a típusú szöveget még szük-
szavúbban, de kétségtelenül egy, az eredeti szöveget őrző forrásra támaszkodva
közli a Pozsonyi krónika,¹⁶⁴ s szinte szó szerint egyezik a Bécsi Képes Krónika
megfelelő részével. Lentebb a Vazul megvakításáról szóló elbeszélést is közli a
Pozsonyi krónika.¹⁶⁵ Ez a részlete is mutatja, hogy ősi szöveget őriz. A Bécsi
Képes Krónika, Kézai és a Pozsonyi krónika feltehetően közös forrás nyomán
— a Kálmán-kori szöveget véve alapul — emlékeztek meg Imre hercegről.
Ugyancsak ezt a szöveget vagy ennek átvevőjét veszi alapul a *Chronicon*
Monacense.¹⁶⁶ Ha elfogadjuk *Horváth János* azon véleményét, hogy az I. And-
rás-korabeli ősforrás Istvánról és Imréről nagyon keveset, szinte semmit sem
mondott, és a krónikák ma ismert adatai első királyunkról és fiáról nagyrészt
egy Kálmán-kori névtelen szerző tollából származnak, arra az álláspontra kell
jutnunk, hogy az eddig emlegetett források — ide értve a Kálmán-kori krónika-

¹⁶¹ „... a többi krónikák e helyütt — utalva István és Imre legendáira (ti. ahol
Imre haláláról esik szó — T. S.) — bár hosszabb, de sokkal színtelenebb, kevésbé
tartalmas leírást adnak...” (Uo. 26. old.)

¹⁶² Az „Istvánnak egy”, ill. „több fia volt” megkülönböztető jegy érvnek nem
elég szilárd, hiszen maga a megállapítás is polemikus jellegű, mégpedig nem ellent-
mondásos, hanem ellentétes alapon (az Imre-legenda egyetlen, az István-legen-
dák több fiúról tudnak).

¹⁶³ SRH I., 172–173. old.

¹⁶⁴ „At rex Stephanus plures genuit filios, sed inter alios genuit Emricum Deo
et hominibus amabilem. Hic autem per divini consilii iudicium raptus est de
medio.” (Uo. II., 36. old., vö. a Képes Krónika szövegével: uo. I., 312. old.)

¹⁶⁵ Uo. II., 37. old.

¹⁶⁶ „Hic Stephanus habuit filium nomine Emericum Sanctum... Cogitavit
autem Sanctus Stephanus vitam contemplativam agere et Beato Emerico filio suo
regnum dare. Sed morte preventus Emericus. Rex dolore et gemitu in gravem incidit
infirmiorem etc. quia nullus videbatur sibi de consanguineis suis ydoneus, ut in
Christi religione regnum conservaret... Postmodum dimissus est de carcere Salomon
in elevatione Sanctorum Stephani et Emerici...” (Uo. II., 66., 67., 78. old.)

folytatás adatait is — egyetlen közös alapszövegre, a *legenda maior* szövegére vezethetők vissza.¹⁶⁷ Ezt a koncepciókat tények igazolják; nevezetesen az is, hogy a *legenda maior* István halálával véget ér, hiányoznak belőle a csodák, nincs benne a görög érsek látomása sem Imre lelkének égbeviteléről — ugyanakkor ezek a motívumok a krónikákból is hiányoznak. Ugyancsak hallgatnak a krónikák a hatvan besenyő történetéről is, melyről hasonlóképpen nem történik említés a *legenda maior* szövegében, de István kisebb legendája és Hartvik munkája tartalmazza.¹⁶⁸ Újabb bizonyítékul szolgál az a tény, hogy István koronázásának leírása Hartviknál részletesebb, mint a *legenda maior* és a krónikák párhuzamos szövegében. Mindezekből pedig az következik, hogy a Kálmán-kori bővítőnek a nagyobbik (tehát a keletkezését tekintve legkorábbi) István-legenda nyomán, még a két bővítő, de későbbi István-legenda előtt kellett megírnia az ősforrás első interpolációit.

A magyar krónikák egy következő, népesebb csoportja az Imre-hagyomány másik — az Imre-legenda ismeretére mutató — alapszövegét őrzi. Ide tartozik a Zágrábi¹⁶⁹ és a tőle csak alig különböző szövegezésű Váradai krónika, továbbá a Knauz-, Toldy-, Cornides- és Párizsi kódexek szövegtípusa. Tetszés szerint idézhetjük bármelyikük sorait Imréről, a szűkszavú párhuzamos szövegekben csupán a két jellemző, a másik szövegtípustól megkülönböztető adatokat olvashatjuk. Példaként a Knauz-kódex szövegét idézzük: „... Hic habuit filium unicum sanctum Emericum, qui decessit in virginitate ante patrem, et ascriptus est catalogo sanctorum.”¹⁷⁰ E szövegekben az Imre-legenda szövegének hatása világosan felismerhető. *Hóman* e forrásokban véli megtalálni Albericus világkrónikájának legközvetlenebb, legközelebbi rokonait,¹⁷¹ noha figyelmen kívül hagyja, hogy Albericus krónikájában Imre „in virginitate” eltöltött élete nincs megemlítve.¹⁷² És mert bizonygatja Albericus művének hitelességét — amit mi most nem akarunk kétségbe vonni — és az eredeti forrásokhoz való szöveghűségét, az ebben és a *Hóman* által vele rokonított magyar krónikákban és kódexekben olvasható „habuit filium unicum” megjelölést tartja eredetinek és hitelesnek. Az általa együtt említett magyar források szövegei azonban az Imre-hagyomány keletkezését tekintve másodlagosak, és kétségtelenül az Imre-legenda szövegének ismeretében vagy felhasználásával készült interpolációk, esetleg közvetlenül az Imre-legenda nyomán íródtak.

Végso megállapításunk tehát a magyar források összefüggéséről a következőkben foglalható össze: az Imre herceg nevével és jellemével foglalkozó első, írásbeli forrásunk mindössze annyi tényanyagot tartalmazhatott, hogy

¹⁶⁷ Tóth Zoltán feltételez egy ma már ismeretlen, a *legenda maior*-nál korábbi, 11. századi István-életrajzot is, amely a szenttéavatást közvetlenül megelőző időkben készült, s melyet Ransanus „*Epitome rerum Hungaricarum*” c. művéhez forrásként felhasznált. Véleménye szerint ezt az életrajzot a nagyobbik legenda szerzője is ismerhette. (Tóth Zoltán: Szent István legrégibb életirata nyomán, Századok, 1947. 23—94. old., lásd különösen: 91—92. old.)

¹⁶⁸ *Legenda minor*: SRH II., 398—399. old. és Hartvik: uo. 425—426. old.

¹⁶⁹ „Beatissimus igitur primus Hungarie rex Stephanus... habuitque filium Sanctum Emericum, qui eo vivente transivit de hoc mundo, virgo existens, plenus sanctitate.” (Uo. I., 207. old.)

¹⁷⁰ Gombos: i. m. II., 988. old.

¹⁷¹ „... az Albericus szövegéhez legközelebb álló hazai források — Anonymus, a Zágrábi és Váradai krónikák, a Knauz-, Cornides- és Toldy-féle rövid krónikák... a távolabbi rokonok — a Kézai-kivonat és Budai krónika...” (*Hóman*: i. m. 6. old.)

¹⁷² Lásd fentebb: 159. jegyz.

Magyarország első keresztény királya István volt, az ő fia Imre, aki korai halállal, még apja életében meghalt. Az ezen szöveget tartalmazó hipotetikus „ösgestát” követte a nagyobbik István-legenda, melynek a fő forrása Imrére vonatkozólag a szájhagyomány lehetett. A legenda maior utalásai alapján egészítette ki az I. András-kori feltételezett ösgestát a Kálmán-korabeli krónikafolytató, s írta meg Hartvik a maga István-legendájában Imre jellemzését. Valamivel ez után írták az Imre-legendát, tovább építve a Hartvik-féle István-legenda gondolatait Imréről. A II. Géza-, ill. III. István-kori krónikaátdolgozó interpolációi az Imre-legenda gondolatmenetének ismeretében, de szövegszerű felhasználása nélkül készültek. A későbbi krónikák egy része — a Bécsi Képes Krónika, Kézai és a Pozsonyi krónika — közvetlen forrásául az ősibb, tehát az István-legendákból ismert Imre-hagyomány szolgált; viszont a másik csoport — a Knauz-, Toldy-, Cornides-, Párizsi kódex, a Zágrábi és Váradi krónika — típuszövege az Imre-legenda ismeretén és szövegének felhasználásán alapul.

Végül meg kell említenünk, hogy külföldi források is feljegyzik Imre herceg nevét, származását, erényes életét és korai halálát. Az Imre-hagyomány szempontjából szűkszavúbb kútfők (Ortilo de Lilienfeld, Auctuarium Ekkehardi Altahense, Chronicon Osterhoviense) tudósításai alapján feltehetően az Al-taichi évkönyvek és Albericus közvetítésével¹⁷³ a magyar ősforrás feljegyzései képezik — kiegészítve a szenttéavatás nyilván hírből ismert adatával. Ezek a források Imréről csak annyit mondanak, hogy István magyar király fia volt, és apja életében meghalt. A Chronicon S. Bavonis Gandensis szövege Imre erényének említésével bővült.¹⁷⁴ Valamennyi bővebb szöveget közlő kútfő mondanivalója ezzel azonos típusú. Elmondják Imréről, hogy István fia volt, feleségével együtt önmegtartóztató életet élt, és csodákkal fényeskedve halt meg. Változatokat csak egy-két szavas, legfeljebb egy-egy mondatnyi eltérések alapján különböztethetünk meg. A tartalmi rokonság alapján három csoportot különíthetünk el:

1. Wernerus Rolevinck Larensis (15. század) és Martinus Fuldensis (14. század) munkáiban a Chronicon S. Bavonis Gandensis szövegéhez képest egy fokkal bővül a mondanivaló. Ezek ugyanis feljegyzik Imréről, hogy erényében felesége is osztozott.¹⁷⁵

2. A külföldi kútfők legnépesebb csoportja egy sajátos adattal gazdagabb. Ezek XX. János pápa nevével jelölik meg a kort, melyben a magyar herceg, szent István első magyar király fia szüzi életet élt, és meghalt csodáktól ragyogva. Itt említhetjük a következő külföldi forrásokat: Martinus Oppaviensis

¹⁷³ „Filius autem Stephani regis Ungrorum post non multum temporis obiit, qui dictus fuerat Henricus et est canonizatus.” Annales Altahenses maiores (11. század) ad a. 1033. lásd: *Gombos* i. m. I., 93. old. (Albericus szövegét lásd fentebb: 159. jegyz. Ortilo: *Gombos* i. m. III., 1755. old., Auctuarium: uo. I., 313. old., Chron. Osterhoviense: uo. I., 590. old.)

¹⁷⁴ Ad a. 1026.: „Heymericus, filius Stephani regis Ungarie, virgo miraculis coruscans...” (Lásd: uo. I., 523. old.)

¹⁷⁵ „Henricus, rex Ungariae, virgo cum sponsa sua obiit miraculis coruscando. Fuitque filius sancti Stephani regis.” (Wernerus, lásd uo. III., 2657. old. — Martinus Fuldensis: uo. II., 1573. old.)

(13. sz.),¹⁷⁶ Gervasius Ricobaldus (14. század eleje) — ez I. Konrád nevét is feljegyzí, aki ekkor a német birodalom élén állott¹⁷⁷ —, a Corpus chronicorum Bononiensium (14. sz.),¹⁷⁸ Ptolemaeus Lucensis (14. sz. eleje),¹⁷⁹ Hermanus Cornerus (15. sz.)¹⁸⁰ és a Flores temporum.¹⁸¹

A bővebb szöveget közlő források eddig említett változatai — Imre kiemelt erényének feljegyzése alapján — egybehangzóan az Imre-legenda ekkor már bizonyára általánosan elterjedt szövegének közvetlen vagy közvetett ismeretéről és felhasználásáról tanúskodnak, hiszen ezt a motívumot legendákon kívül egyetlen magyar forrás sem említi.

3. Andreas Dandolo feljegyzéseiben a magyar krónika felhasználásának nyomai is tükröződnek. Híradása egyébként a XX. János pápa nevét nem tartalmazó szövegtípusba tartozik, de említést tesz arról is, hogy Imrét apja utódjának szánta.¹⁸² S végül e szövegvariánsok legbővebb változata a Chronicon Anonymi Leobensis (14. sz.), mely említi XX. János pápa nevét is, valamint hogy István Imrét örökösének szánta.¹⁸³

Valamennyi eddig említett külföldi kútfő tudósításán túlmenően a legterjedelmesebb és legszínesebb elbeszélést Mügelin ritmikus krónikájában olvashatjuk Imréről.¹⁸⁴ Ez mintegy szintézisét adja az Imre-hagyománynak, és a Bécsi Képes Krónika mai szövegéhez áll a legközelebb.

5. AZ IMRE-LEGENDA MOTÍVUM-KÉSZLETE

A legendák történeti forrásértékét általában kevésre becsüljük. Közismerten kisszámú hitelesnek tekinthető tényanyagot tartalmaznak; szerzőik elsősorban az egyház aktuális célkitűzéseit képviselik, propagálják, s eközben egyáltalán nem hibának, inkább erénynek tartják, ha letévednek az objektív realitás talajáról. Olykor egészen primitív mese-motívumokat is valóságos eseményekként mutatnak be, meghamisítják a történeti személyiségek képét, a társadalmi fejlődés menetében betöltött szerepét, s olvasóik előtt naiv történeteiket az isteni kinyilatkoztatásra való hivatkozással próbálják hitelesíteni. A legendairók is benne élnek azonban a kor áramlatában, gyakran részt vesznek közvetve vagy közvetlenül annak társadalmi—politikai küzdelmeiben is. Írásaik történeti irodalmunk első dokumentumai közé tartoznak. Elkerülhetetlen

¹⁷⁶ „Johannes XX. Huius tempore Aymericus, Sancti Stephani I regis Ungarorum filius, virgo cum sponsa sua obiit miraculis coruschando.” (Uo. II., 1575. old.)

¹⁷⁷ „Johannes XX papa sedit ann. IX, imperante Conrado I. Huius tempore Almericus filius sancti Stephani primi regis Ungarorum virgo cum sponsa sua obiit miraculis coruscando.” (Uo. II., 1036. old.)

¹⁷⁸ Uo. I., 798. old.

¹⁷⁹ Uo. III., 2006. old.

¹⁸⁰ Uo. II., 1155. old.

¹⁸¹ Uo. II., 932. old.

¹⁸² „... cogitavit renunciare seculo et filio Almerico aequé literato et sancto committere gubernacula regni, sed iuvenis virgo cum sponsa sua virgine postea miraculis coruscans praeventus est morte.” (Uo. I., 59. old.)

¹⁸³ Ad a. 991. (!): „Ex eadem Gysla s. Stephanus genuit Hamricum regem sui succesorem. Hic Hamricus postea tempore papae Johannis XX, cum vixisset cum sua sponsa caste et ambo virgines usque ad mortem suam permanentes, tam ipse quam ipsa obiit miraculis coruscando, sicut et pater suus s. Stephanus.” (Uo. I., 266—267. old.)

¹⁸⁴ SRH II., 145., 151., 190., 255. és 267—258. old.

tehát, hogy az Árpád-kor politikai, társadalmi és mindenekelőtt szellemi életének rekonstruálásához felhasználjuk adalékaikat. Ezeket az adatokat — éppen mert teológiai közegbe vannak beágyazva — nehéz kihüvelyezni, s a felületes szemlélőnek ezek a primitív, naiv mesének tűnő elbeszélések keveset vagy éppen semmit sem mondanak. Behatóbb, aprólékosabb elemzés során azonban feltárul a „csodák” mögött a mélyebb mondanivaló, mely a szerzőnek és társadalmi környezetének törekvéseit juttatja kifejezésre leplezett vagy kevésbé leplezett formában.

A legendánkkal kapcsolatos irodalmi anyag szemléje azt mutatja, hogy a legenda keletkezésének társadalmi gyökeréig ható elemzéssel adós maradt a történelemkutatás. A tudományosság igényével fellépő kutatók — amint ez tanulmányaikból kiderül — csupán a legenda legszembetűnőbb mondanivalóját, a *coelibatus* propagálását szolgáló célzatosságot ismerték fel. Nem volt nehezebb ennél annak felfedése sem, hogy a névtelen szerző papi személy lehetett, hiszen a műveltség ekkor az egyház monopóliuma, és szerzőnk jól ismeri, bőven idézi a szentírást. Műve azonban — véleményünk szerint — a papi nőtlenség propagálását leszámítva is több, mint szokványos, erénykatalógus alapján készült vallásos irat. A legenda egyes fejezeteiben látszatra csak epizódyszerűen összefüggő események kerülnek tárgyalásra. Ezek a laza epizódok azonban időrendben kapcsolódnak egymáshoz, s a legenda egészét átható — elsősorban egyházpolitikai érdekeket kifejező — eszmeiség logikája szerint is csak az a d o t t sorrendben következhetnek egymás után. Az író már az első fejezetben kitűzi a tételt, melyet a továbbiakban bizonyít és illusztrál. Az eszmei célkitűzés hordozói elsősorban az elmélkedő részek, melyek túlnyomóan — és nem is véletlenül — az első fejezetben olvashatók, de itt-ott az elbeszélés során közbeékelve is újra felbukkannak.

Az első fejezet a diadalmas egyház hatalmas erejét hirdeti, melyet szerzőnk a bibliából ismert kifejezéssel élve rettenetes katonai tábor erejeként jellemez.¹⁸⁵ Ezt a táborat hívek sokasága veszi körül, beleértve az egyre nagyobb számban megkeresztelkedő „barbár” népeket, köztük Pannónia lakóit is.¹⁸⁶ Legkeresztényebb királyának, Istvánnak, kiváló érdemei és buzgósága folytán Pannónia is megtért, holott addig a legrútább pogány szokások és bűnök szennyezték be. Most pedig az egyház erejét gyarapítja. Régi és új keresztények alkotják tehát az egyház eme katonai táborát. István térítő szent: egy egész országot vezetett az egyház táborába. Érdemei elmondhatatlanul nagyok — olvasuk a reuni kódexből ismert bevezetésben.¹⁸⁷ Szerzőnk szemében ő „rex et apostolus”, olyan király, aki nem mondott le a hatalomról, de azt készséggel alárendelte az egyháznak: egész életében az egyház hatalmának gyarapításán fáradozott. Gyakorolta az invesztitúrát — Mórt pl. pécsi püspökké tette —, a legkiválóbb, legerényesebb papokat állította az egyházak élére. A világi hatalom tekin-

¹⁸⁵ „...sancta ecclesia »terribilis ut castrorum acies ordinata« describitur, que tanta virtutum fulget eminentia, tantaque credentium »varietate circumdata« est, quod neque barbaris nationibus divina visitatio desit, quoniam verbum, quod mandavit dominus in mille generationes, iam totus orbis suscepit.” (SRH II., 451. old., vö. Cant. 6., 3. és Ps. 44., 10.)

¹⁸⁶ Magyarországot Pannóniának nevezi, mint László II. törvénykönyve, míg Kálmán I. törvénykönyvében már „regis Hungarie” szerepel. (Závodszy: i. m. 166., ill. 181. old.)

¹⁸⁷ SRH II., 450. old.

télyét nem próbálta az egyházé fölé helyezni. A király fiának erénye előtt is megalázta magát, előre engedve őt a pannonhalmi látogatás idején, hogy helyette a papok üdvözlését fogadja.¹⁸⁸ A legendának ez a részlete sajátos módon tükrözi az István korabeli szokások szellemét. László I. törvénykönyvében ugyanis már külön cikkely intézkedik arról, hogyan üdvözlje az apát vagy a szerzetes a királyt, ill. a püspököt.¹⁸⁹ A törvény tiltja, hogy az apát és a szerzetesek a templomban köszöntsék a kolostor látogatására érkező királyt vagy püspököt. Az Imre-legendában viszont arról olvasunk, hogy István és Imre Pannonhalmán szent Márton templomába mennek imádkozni, melyet István kezdett építtetni, és amelyet szerzetesek kiváló gyülekezetével ékesített fel. A szerzetesek a körmenet végén a király elé járulnak, aki kitüntetésképpen fiát küldi előre üdvözlésükre: Imre a szerzeteseknek érdemük szerint egy vagy több csókot ad, István a mise végétével megkérdezi fiát, miért adott különböző számú csókokat. Imre ekkor felfedi a szerzetesek erényeinek különféle mértékét. A jelenet leírása arra enged következtetni, hogy szerzőnk itt témájának korhűségére is gondot fordított. A jelenet fontos mondanivalója István alázatosságának kiemelése. Ez a motívum a legendában a csodák leírásával kapcsolatosan is előjön. A bűnös Konrád először a király sírjánál esedezik közbenjárásért, de István fia érdemét a magáé fölé helyezve Imre sírjához utasítja a vezeklő lovagot.¹⁹⁰ Istvánnak tehát sajátos, a szerző által többszörösen kiemelt erénye az alázatosság. Ez az egyoldalúan egyházszervezővé lefokozott és történetietlenül eltorzított István-portré méltó párja a legenda maior-ban megrajzolt István-képnek, ahol koldusok tépdésik a király szakállát.¹⁹¹ E királytükör mögött ott kísértene a szerző korában lezajlott egyházpolitikai küzdelmek: a világi vagy egyházi hatalmat illeti-e a fennsőbbiség? A szerény, alázatos, az egyház javán munkálkodó király példakép a világi uralkodók számára.

Az is érthető, hogy a szerző Imre herceg érdemeit az apjái fölé helyezi, és ezt a nézőpontját mintegy Istvánnal is képviselteti. Az apa elvetette az egyházi hatalom erősödésének magvát Magyarországon, a fiú pedig a hatalmat is föláldozta isten kedvéért. Buzgóságában éppoly szerény volt, mint apja. Titokban virrasztott és imádkozott, amikor már mindenki lefeküdt.¹⁹² Csak meghitt szolgálója látta egy ilyen alkalommal, amikor az önmegtartóztatás erényét ajánlotta fel fogadalomképpen a veszprémi szent György-templomban. A herceg megtöltötte szolgálójának, hogy felfedje titkát.¹⁹³

¹⁸⁸ Uo. 453. old.

¹⁸⁹ „De osculo abbatibus vel monachis erga regem vel episcopum. Si contigerit regi aut episcopo ad quamlibet abbaciam venire, abbas vel monachi ad regis vel episcopi osculum in ecclesia non accedant, sed egressi in claustrum, ordinatim stantes regis vel episcopi osculum prestolentur. Regem autem et episcopum, cum quot et qualibus sibi placuerit, abbas claustrum intrare permittat.” (László I. törvénykönyve XXXV., lásd: Závodszy: i. m. 163. old.) Vö. Madzsar: i. m. 46. old.

¹⁹⁰ SRH II., 459. old.

¹⁹¹ Uo. 387. old. (Az eseményt átveszi a Hartvik-legenda is, uo. 421. old.)

¹⁹² Uo. 450. old.

¹⁹³ Uo. 454. old. — A veszprémi szent György-templom igen ősi: „vetustissima et antiquissima”. Püspöksége István-kori. A város nevét Besprem (= Ottó) lengyel hercegről, István rokonáról nyerte. A templom elnevezése szent György 11. századi tiszteletével függ össze, amelyről a Gellért-legenda Csanád-mondája is tanúskodik. (Uo. 490—492. old.) Minthogy György nem tartozik az aszketikus szentek közé, Imre fogadalomtétele szimbolikusan nem kapcsolódik az ő személyéhez.

A Hartvik-legendában hasonló epizódot olvasunk, de Istvánról: egy alkalommal sátrában imádkozott, mert a templom messze volt. A sátor az ég felé törő áhítattól felemelkedett, s az ima végeztéig a levegőben lebegett a király fölött. A jelenetnek szemtanúja volt egy jámbor férfiú. A szentlélek figyelmeztette erre Istvánt, aki magához hívatta a tanút, kikérdezte, és megparancsolta neki, hogy amíg ő él, az esetről senkinek se szóljon. E jelenet leírása az István-legendák közül egyedül Hartviknál olvasható, és félreérthetetlen rokonságot mutat az Imre-legendában a most említett, hasonló tartalmú epizód szövegével:

*Hartvik:*¹⁹⁴

... nocte quadam ...
ceteris sopore depressis
surgens a lecto
cubiculum cordis ingressus ...
cuidam tamen ... viro ...
ne cui patefaceret,
quo adusque ipse viveret,
interminatus est.

*Imre-legend:*¹⁹⁵

... per singulas noctes
cuntis se in lecto collocantibus ...
in secreto mentis cubiculo ...
ministro illi ...
ne cuiquam rem huiusmodi
usque ad obitum suum aperiret,
obsecrando interdicebat.

A két szöveg nagyfokú hasonlósága arra mutat, hogy egyik a másiknak forrásul szolgált.

István és Imre — mint ez legendáikból kiderül — mindketten szerény, „rejtőzködő” szentek. Az életükről szóló feljegyzések a hívők okulására ismertették érdemeiket. Isten ugyanis nemcsak szó szerint előírta nekünk az igazság szabályait, hanem a szentek példáiban mintegy egyenes ösvényt is mutat követésükre — írja az Imre-legendá szerzője.¹⁹⁶ Majd így folytatja: tehát senkinek se legyen terhes a szegénység, mert a szegények isten választottai, róluk mondja a hegyi beszéd: „Beati pauperes spiritu: quoniam ipsorum est regnum caelorum.”¹⁹⁷ Ennek a látszólag öncélúan és kapcsolódás nélkül közbevetett tanításnak kettős értelmezést kell tulajdonítanunk. Ismeretes, hogy a hegyi beszédnek két változatát őrizte meg a biblia. Lukács evangéliumában az idézett kitétel — stílárius eltérésektől eltekintve — egyetlen lényeges tartalmi megszorítással szegényebb: „Beati pauperes: quia vestrum est regnum Dei.”¹⁹⁸ Mármint, Lukács evangéliumát illetően van egy olyan felfogás, hogy a rabszolgákhoz, a szó szoros értelmében vett, tehát anyagi helyzetükre nézve szegényekhez szóló tanítást inkább tartalmazza, mint Máté evangéliuma: őket inti belenyugvásra, passzív várakozásra. Máté evangéliumában a „spiritu” szó a vallásnak mint ideológiai fegyvernek egy másfajta társadalmi szerepét tükrözi. Boldogok a „lelki” szegények, tudniillik azok, akik bár van vagyonuk, lelkükben szegények és nélkülözők: éhezik és szomjazzák az igazságot. Az „igazság” szó is más tartalmat nyer, ha a két különböző situációban vizsgáljuk. Az elnyomottak a társadalmi, tehát a földi igazságot szomjazzák, míg a lelki szegények az isteni, tehát az égi igazságot és tökéletesedést. Szerzőnk vigasztalása is kettős élű: hangsúlyozza az anyagi értelemben vett szegénység érdemét, hiszen Imre is

¹⁹⁴ C. 17. (Uo. 425. old.)

¹⁹⁵ C. 1. (uo. 450. old.) és c. 4. (uo. 454. old.).

¹⁹⁶ Uo. 451. old.

¹⁹⁷ Uo. — Vö. Máté 5, 3.

¹⁹⁸ Lukács 6, 20.

gazdag, s erénye következtében éppen az anyagi javakról mond le; másrészt a feudális osztálytársadalomban a vagyontalan szegények fékentartása és beletenygyására intése az uralkodó osztály minden tagjának, így szerzőnknek is érdeke. A lelki szegénység érdemi kiemelésének a világi uralkodó osztály felé van mondanivalója, amit a legendairó világosan ki is fejt az alább következő sorokban: „Nemo etiam divites a regno dei excludendos contendat, eos videlicet, qui sine cupiditate possident divitias”.¹⁹⁹ Szerzőnk itt az ugyancsak Máté evangéliumából ismert tanítással polemizál: „... Facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem intare in regnum caelorum”.²⁰⁰ A polémia érvelése a következő: Imre herceg a vagyonát „sine cupiditate” birtokló gazdag ifjú típusa, ellenképe annak a vagyonos ifjúnak, akiről ugyancsak Máté evangéliumában azt olvassuk, hogy megkérdezte Jézustól: mit tegyen, hogy üdvözülhessen? Azt a választ kapta, adja oda mindenét a szegényeknek, és kövesse őt. A bibliai gazdag ifjú szomorúan távozott, mert sok vagyona volt, s sajnálta azt elhagyni.²⁰¹ Róla mondta Jézus, hogy könnyebb a tevének átjutni a tűfokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába. És lejjebb: „... omnis, qui reliquerit domum, vel fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut uxorem, aut filios, aut agros propter nomen meum, centuplum accipiet et vitam aeternam possidebit”.²⁰² Imre herceg önként elhagyta „uxorem aut filios”, azok közé tartozott, „qui seipsos castraverunt propter regnum caelorum”.²⁰³ Ennek megfelelően a legenda ötödik fejezetében azt olvassuk róla: azok közül való, akik „secuntur agnum, quocunque ierit”.²⁰⁴ Imre tehát „lemondó” szent, aki megveti a testi örömeiket az üdvösség kedvéért. A vagyon „sine cupiditate” birtoklása itt tehát speciális értelmezését is jelenti a bibliában Jézus szájába adott tanításnak: az önmegtartóztató életet jelenti. Ezt az értelmezést a clunyi reformszellem Magyarországra is kiterjedő propagandisztikus hatása tölti meg eleven, a szerző korában időszerű tartalommal. Ugyanakkor a coelibatus eszméjének népszerűsítése összefügg az egyházi vagyon védelmével is.

Lehetséges azonban egy másik, szó szerinti értelmezése is a „sine cupiditate” kifejezésnek, amennyiben jelentheti az anyagi javakról való tényleges lemondást, mint az említett példabeszédben. Hogy az Imre-legenda keletkezésének idején ennek is megvolt az aktualitása, arról több korabeli oklevelünk arányának megvizsgálása alapján meggyőződhetünk. I. Géza király garamszentbenedeki adománylevelében (1075) pl. ezt olvassuk: „... cerniens huius seculi bona esse momentanea, superna autem esse perpetua”...²⁰⁵ Későbbi oklevelekben pedig gyakran előforduló formula a „spe superne remunerationis et pro remedio animarum suarum” ajánlás.²⁰⁶ Az egyházi vagyon tehát a világi birtok-

¹⁹⁹ SRH II., 451. old.

²⁰⁰ Máté 19, 24.

²⁰¹ Máté 19, 16—22.

²⁰² Máté 19, 29.

²⁰³ Uo. 19, 12.

²⁰⁴ SRH II., 455. old., vö. Apoc. 14, 4.: „Hi sunt qui mulieribus non sunt coinquinati: virgines enim sunt. Hi sequuntur agnum quocumque ierit.”

²⁰⁵ Fejér: Cod. Dipl. I., 428. old.

²⁰⁶ Uo. II., 82. old. (II. Béla oklevélbe foglalja Lampertus comes és családja adományát a bozói monostor számára, 1135.) Ehhez hasonlók még: Acha adománylevele a pannonthalmi apátságnak (1116—1131): „... ego Acha Uespremensis ioubagio non ignobilis huius vite brevitatis non inmemor, que per horarum momenta ad non esse festinat, pro redemptione anime mee et remedio — quia scriptum est: re-

kosok adományai által is gyarapodott. Az egyház megajándékozásának érdemét az isteni kinyilatkoztatás ereje támasztotta alá: „et pretium redemptionis animae suae... relinquent alienis divitias suas”.²⁰⁷ Nemcsak a biblia, de a törvény is segítette az adományok gyarapodását. László I. törvénykönyvében olvassunk a kalendásokról, akik kötelezték magukat, hogy rendszeres ajándékokkal támogatják az egyházat. A törvény kimondja, hogy a kalendások vállalt kötelezettségeik alól nem szabadulhatnak, s ha ajándékaikról megfélekednek, kötelesek esküszegő kezüket tíz penzával megváltani.²⁰⁸ Mint a felsorolt példák igazolják, megvolt tehát e második értelmezés aktualitása is a legenda feltételezhető keletkezési idejében.

Hazánkban a 11. század első felében szinte kizárólag királyaink gyarapították önkéntes adományaikkal az egyházi birtokállományt. A század második felében feltűnnek először az uralkodóház egyéb tagjai által tett felajánlások (amelyekhez az adományozó kikérte a király engedélyét, megerősítését is), majd megjelennek a világi magánföldesurak adománylevelei. Kálmán és II. István uralkodása alatt már sor kerül arra is, hogy az uralkodó a királyi nagybirtok védelmében bizonyos korlátozó intézkedésekre kényszerül. Világosan utal erre Kálmán törvénye, amely a király tekintélyét egyenesen párhuzamba állítja birtokai nagyságával,²⁰⁹ és ezért szabályozza a királyi adománybirtokok örökölhetőségét.²¹⁰ Elveszi a kolostorok és egyházak főös halászhelyeit,²¹¹ de meghagyja érdeiket.²¹² Nyilván ezekre a nem népszerű kényszerintézkedésekre utal II. Gézának a győri vizahalászatról kiadott oklevele.²¹³ A 12. század elejétől kezdve tehát az egyháznak már kifejezetten agitálnia kell a birtokadományok serkentése érdekében, ugyanakkor már védelemeznie kell meglévő birtokállományát is. Tehát amikor az Imre-legenda szerzője azt írja, hogy senkinek se legyen terhes a szegénység, nemcsak az elnyomott, vagyonatlan tömeget kívánja a túlvilági jutalom reményével békeségre inteni, hanem a világi uralkodó osztályhoz is mintegy felhívást intéz: a földi javaknál értékesebb a túlvilági jutalom, s akik vagyonukat kapzsiság nélkül, önzés nélkül birtokolják (vagyis juttatnak belőle az egyháznak is), a szegényekhez hasonlóan elnyerik az üdvösséget.

Szerzőnk tehát nemcsak jól ismerte, hanem az egyház anyagi érdekeinek szolgálatába állítva ügyesen alkalmazta is a szentírást. Korának fő kérdéseivel alaposan tisztában volt, és munkájában visszhangot adott azoknak. Az általa szerkesztett legenda talán művé-

demptio anime viri proprie divitie — cenobio Beati Martini... aliquid dare constitui” (Pann. rendtört. I., 595. old.) és Scines asszony végrendelete ugyancsak Pannónhalmá javára (1146): „...excoigavi sic ordinare patrimonium, quod ad me pertinet hereditario iure, ut talem possim heredem habere, qui me post hanc vitam participem faciat hereditatis eterne.” (Uo. 597. old.)

²⁰⁷ Psal. 48, 9—11.

²⁰⁸ Závodszky: i. m. 160. old.

²⁰⁹ I. törvénykönyv XV. (uo. 185. old.)

²¹⁰ Uo. XX. (uo. 186. old.)

²¹¹ Uo. XVI. (uo. 185. old.)

²¹² Uo. XVIII. (uo. 186. old.)

²¹³ „...ego instituta sancti regis Stephani a rege Colomanno et filio suo rege Stephano subtracta restitui, iudicans melius esse factis illius obtemperare, quam aliquid ecclesie Dei subtrahere. Ille tertiam partem de usonibus, qui caperentur Gourin, sancto Martino concesserat; isti, quasi hoc nefas esset, subtraxerant...” (Pann. rendtört. I., 597. old.)

szi értékeit tekintve s a konkrét történelmi események tárgyalását illetően is másodrangú többi legendánkhoz képest. Ez azonban abból fakad, hogy a szerző túlságosan is lefoglalja az egyházpolitikai érdekek és törekvések szolgálata, s emiatt minden feleslegesnek látszó kitérőt mellőz. Munkájának anyagát szinte forrás nélkül kellett összegyűjtenie. A történeti forráskutatók által feltételezett „ősforrás” ugyanis — mint láttuk — Imréről mindössze annyit tudhatott, hogy István király fia volt, és erényekben a királyhoz méltó ifjúnak bizonyult, de még apja életében meghalt.²¹⁴ Meríthetett adatokat az író az István-legendákból s a történeti szájhagyományból is. Ezeknek adalékait azonban koncepciózus céljának megfelelően ügyesen állította össze, és egészítette ki a külföldi egyházi irodalomból átvett és tárgyához alkalmazott motívumokkal is. Az általa szerkesztett legenda csak annyiban tekinthető erénykatalógusnak, amennyiben Imre erényeinek kiemelése alkotja elbeszélésének szerkezeti vázát, hogy a legkiemelkedőbb erény köré csoportosítva fejtesse ki célzatos mondanivalóját.

A második fejezet tartalma, a pannonthalmi csók-jelenet már csak az önmegtartóztatás érdemét bizonygató illusztráció. Ennek anyagát a történeti hagyományból meríthette, s arra szolgált számára a jelenet beiktatása a legendába, hogy az említett erény földi jutalmát is bizonyíthatta vele. Imre a barátoknak osztott csókok számát önmaga erényéhez, a szűzességhez mérte. Az ő jutalma az, hogy az isteni kegyelem kinyilatkoztatta előtte mások titkait. Ezzel a megjegyzéssel válik a csók-jelenet csodává. Mór erénye (azonos Imréével: az önmegtartóztatás) a harmadik fejezetben nyeri el — itt már egészen konkrét — jutalmát: a pécsi püspökséget a király Mórnak adományozza.

A pannonthalmi jelenet szituációjának kiindulópontja megtalálható az István-legendákban is, ahol Istvánról ezt olvassuk: „Monachorum vitam et conversationem nunc per alios, nunc per seipsum explorando diligenter examinabat, torpentes arguens, vigiles sub dilectione constituens” és feljebb: minden egyházmegyének „semper preficiens idoneum presulem”.²¹⁵ Itt utalhatunk ismét Istvánnak arra a szokására is, hogy évenként legalább háromszor felülvizsgáltatta és kijavíttatta az általa alapított egyházakat.²¹⁶

István jellemének egy másik érdekes vonására mutat rá a szerző ugyanebben a fejezetben: a király próbára teszi azokat, akiket valamilyen feladatra kizemelt. Imrét utódjául akarja, amint a krónikában erről olvashatunk.²¹⁷ Már a csók-jelenet is bizonyos tekintetben próba Imre számára: ez lehetne formális jellegű is (ismeri-e a herceg a királyhoz méltó viselkedés szabályait), de tekintetbe véve a legendában megrajzolt István-portrét, inkább érdemének látszik. Imre is érdemivé teszi az isteni kinyilatkoztatás segítségével. Hasonló motívum fordul elő a nagyobbik Gellért-legendában, ahol Csanád, Ajtony főembere áll próbát István előtt. A király megkeresztelteti, majd „volens autem fidem ipsius

²¹⁴ Lásd fentebb: 159. jegyzet.

²¹⁵ Hartvik-legenda c. 10. (SRH II., 416. old., 415. old.), ahová a legenda maior kilencedik fejezetéből került át (uo. 385. old.). Minthogy az egyházmegyék élére állított alkalmas főpapok említése a nagyobbik legenda kilencedik fejezetéből hiányzik, feltételezhető, hogy nem ez, hanem inkább Hartvik előadása van szellemi és szöveg-rokonságban az Imre-legenda szerzőjének koncepciójával.

²¹⁶ Bécsi Képes Krónika 67. fejezet (uo., I., 317. old.).

²¹⁷ Uo. 69. fejezet (uo. 318—319. old.)

experiri, explorando secreta domini sui intellexit, quod non dolose ad ipsum confugisset. Unde cognita eius fidelitate et preseverantia..."²¹⁸ stb.

Ezek a részben más legendákban és részben a krónikás hagyományban is meglevő rokon motívumok mutatják, hogy az Imre-legenda írója jól ismerte kora irodalmának termékeit is, szolgai módon azonban nem másolt belőlük, hanem tárgyának megfelelően felhasználta gondolataikat.

Az Imre-legendában Mór is kétszer próbára teszi a király. Az első próba: este titokban visszatér Pannonhalmára, a templomban virrasztó barátokat talál; ezek azok, akiknek Imre több csókot adott az üdvözlésnél: „... ceteris se in lecto collocantibus illi soli, quibus beatus Henricus hoscula multiplicaverat, in ecclesia persistebant...”²¹⁹ Köztük van Mór is. A szituáció ugyanaz, mint Imre virrasztásánál, aki „... per singulas noctes cunctis se in lecto collocantibus et, ut regiam decet sobolem, duobus candelabris ante se lucentibus in psalmis deo decantandis vigilabat...”²²⁰ Szerzőnek tehát stílusában is vannak állandó fordulatai, kedvenc szavai, melyeket gyakran és szívesen használ. Ilyen még az emberi gyengeség ismételt hangoztatása is. Pl. az első fejezetben: „nostre inbecillitati a deo consultum est”²²¹ és a negyedik fejezetben: „Domine deus, universitatis inspector et humane inbecillitatis adiutor...”²²² Ezzel szembeállítva ugyancsak többször előfordul az egyházra vagy istenre vonatkoztatva a „terribilis” jelző.²²³ Ezek a stilisztikai eszközök kiemelik mondanivalójának hangsúlyos részeit. Így Mór szerénységének sikeres próbája Imre hasonló erényére emlékezteti az olvasót. Reggel a király Mór alázatosságát vizsgálja. Vallással ellentétes dolgokat vet szemére, hogy ellentmondásra készítse, de Mór istenhez folyamodik, és hallgat. Ezzel kiállja a próbát, ami Imrét is igazolja. Mór sikeres próbakiállása egyben Imre újabb csodája. Erényének jelei egyre növekedtek — folytatja a szerző a negyedik fejezetben —, „que quamquam vobis per omnia explicare non possumus, pauca tamen, que de gestis eius audivimus, ... diligenter referamus”.²²⁴ Ez közismert szerénykedési formula, amely azonban bizonyos öntudatosságot tükröz, a középkori stílusban divatos, és szerzőnként többször is előfordul. A hetedik fejezet elején olvasható változata már egészen szubjektív kifejezés: napjaink csodáiból csak egyet „nostre narrationi assumimus”.²²⁵ Itt tudatos írói tevékenységre vall, hogy anyagából szelektál, és saját művéről is említést tesz. A negyedik fejezetben is tudatos anyagkiválasztás történik. Itt elmondja szerzőnk a veszprémi templomban tett fogadalmat a szüzesség felajánlásáról és utána Imre újabb csodáját: a templomban nagy fényesség támad, s felhangzik az isteni szózat, az önmegtartóztató élet apoteózisa. A jelenet maga — mint már utaltunk rá — a Hartvik-legenda egyik részletével párhuzamos, ahol István magányosan imádkozik. Imre is titokban imádkozik, és beszél istennel. Szolgája meglátja, de ő megtiltja neki, hogy felfedje a látomást.

²¹⁸ Uo. II., 490. old.

²¹⁹ Uo. II., 453. old.

²²⁰ Uo. 450. old.

²²¹ Uo. 451. old.

²²² Uo. 454. old.

²²³ „... in laudem et decorem sui sancta ecclesia terribilis, ut castrorum acies ordinata describitur...” (uo. 451. old.), „Domine deus, ... terribilis es apud reges terre” (uo. 454. old.)

²²⁴ Uo. 453. old.

²²⁵ Uo. 457. old.

Imre fogadalmához közvetlenül kapcsolódik a kiemelt erény magasztalása az ötödik fejezetben, de most már az isteni kinyilatkoztatás helyett a szerző magasztalja a szüzességet. A fejezet nagyrésze átvétel az „Exhortatio ad sponsum Christi” c., szent Athanasiusnak tulajdonított vallásos iratból.²²⁶ Az elmélkedés itt az isteni példa erejével érvel Krisztusról, aki szüzet választott anyjának, s ezzel bizonyította, hogy ezt az erényt becsüli legtöbbre. A nőknek anyjával, a férfiaknak önmagával adott példát. Itt az író elragadja témájának pátosza, és szinte elszakad saját korától, amelyre vonatkozóan — más helyektől eltérően — nincs utalása. Az erényt azonban mégis aktualizálja, hivatkozva Imre és felesége testvéri házasságára. Elmondja, hogy a herceg apai parancsra megházasodott, felesége királyi családból származó hercegnő (ez a megjegyzés lesz az alapja a későbbi találgatásoknak, mint a lengyel Imre-legendákban a lengyel—magyar, vagy másfajta — görög, horvát stb. — rokonsági kapcsolatok bizonygatásának). A házasság ismét Imre próbája, de most már isten előtt. Imre megtartja fogadalmát. Tanúbizonyság erre, hogy halála után felesége és hűséges szolgálja felfedik élete titkát. Így lesz méltó arra, hogy isten már halálában megdicsőítse. Ennek történetét beszéli el a szerző a hatodik fejezetben. Így kapcsolja az elmélkedő részhez a konkrét, bár misztikus keretbe foglalt eseményeket.

A caesareai epizód Imre halálának körülményeivel foglalkozik. Legendánk ezen a ponton ismét érintkezik a Hartvik-legenda szövegével. Hartvik a legenda maior alapján emlékezik meg Imre haláláról, és beletoldja ennek kölönszött szövegébe a következő részletet: „...animam ipsa transitus sui hora cuidam episcopo Grecorum sancte conversationis viro revelatum est deferri per angelos ad celi palatia.”²²⁷ Az Imre-legenda tovább bővíti az epizódot. Mindenekelőtt tanúkat sorakoztat fel: Álmos herceget vagy egyik kísérőjét (itt a szöveg meglehetősen zavaros), aki Konstantinápolyban hallotta szent Eusebius látomásának hírét Imre herceg haláláról. Eusebius állítólagos gestájában az szerepel, hogy az érsek egy körmenet alkalmával angyali hangot hall a magasból. Felpillant, és látja Imre lelkének mennybemenetelét. Démonok sokasága kíséri, hátha találhatnak benne valami bűnt, ámde hiába: a lelket ujjongva fogadják a mennyben. Szent Eusebius imádságára egyik főesperese is méltónak bizonyul a csoda látására és hallására.²²⁸ Konkrét történeti eseményt (Álmos útja) és kronológiai abszurdumot (Eusebius látomása) vegyít itt össze a szerző. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy fejezetét több különböző forrás alapján szerkesztette össze, s ezért nem gazdálkodhatott szabadon anyagával, de még inkább abban, hogy nem is tulajdonított nagy fontosságot a történeti hűségnek, amely ez esetben nem volt semmiféle kapcsolatban eszmei célkitűzésével.

II. (szent) Henrik — aki a hagyomány szerint ugyancsak szerzőnk hőiséhez hasonlóan szüzi házasságban élt — legendájában halála órájáról ezt olvashatjuk: „In ejus vero transitu, terra plorante, coelum exultavit, sicut Dominus per suam misericordiam revelare dignatus est. Sub ipsa etenim hora exitus illius cuidam servo Dei in solitudine commoranti diabolus sub humana specie traditur apparuisse.” A papnak elmondja az ördög, hogy a császár temetésére

²²⁶ Vö. fentebb: 63. jegyzet. Az összefüggést *Himpfner Béla* fedezte fel. A homília 9. századi, és a clunyi reformmal függ össze. (*Madzsar*: i. m. 50. old.)

²²⁷ SRH II., 428. old.

²²⁸ Uo. 456. old.

siet. Az kéri, hogy dolga végeztével térjen vissza hozzá, és számoljon be neki az eseményről. Az ördög egy idő múlva keservesen jajgatva megjelenik, és elmondja: „Heu, heu! Delusi sumus, in vanum laboravimus, quin etiam ab angelis Dei confusi discessimus.”²²⁹ Az Eusebius-féle látomást a lengyel—magyar krónika és annak az Ossoliński-könyvtár 1944. számú kódexében levő kivonatos változata István halálához kapcsolja.²³⁰

A pannóniai születésű szt. Márton tours-i püspökről Tours-i Gergely jegyezte, hogy halálakor Severinus kölni püspök énekszót hallott a magasból, az odahívott archidiakónus ellenben semmit sem hallott. Majd a püspök látta, hogy az ördögök a lelket vissza akarják tartóztatni, de nem találván benne semmi fogyatkozást, szégyenszemre elsompolyogtak. Az archidiakónus tüstént követet küld Tours-ba, s kiderül, hogy a szent éppen a látomás idejében halt meg.²³¹ Az Imre-legenda kétségkívül hathatott ez az elbeszélés. Szent Márton népszerű volt Magyarországon, ünnepe a kötelező kánoni ünnepek közé tartozott. A csodát könnyen átvihették Imrére, hiszen a két legenda lényegében azonos mozzanatokot tartalmaz: a látomást szent püspök látja, aki körmeneten vesz részt papjaival, énekszó hívja fel figyelmét stb. Már Horváth Cyrill vallotta ezt a véleményt, aki szent László-legendáink eredetéről írott cikkében kitér az Eusebius-féle látomás eredetének boncolgatására is.²³² Tanulmányában még számos példát sorol fel hasonló motívumokból,²³³ s megállapítja, hogy a lelkek égbevitelének látása, a harc a lélekért és utána a halál időpontjának megtudakolása vándormotívum a legenda-irodalomban.²³⁴

Véleményünk szerint Horváth Cyrill helyesen ismerte fel szent Mártonnak, a pannonhalmi kolostor névadó szentjének legendájában az Imre-legenda caesareai epizódjának egyik legközvetlenebb rokonát (bár Hartvik szövegéről megfélekezett),²³⁵ hiszen a második és harmadik fejezet teljes tartalma a pannonhalmi hagyományból származik.

Poncelet nem tartja lehetetlennek, hogy az Imre halálával kapcsolatos csoda (a caesareai érsek látomása) II. Henrik német császár legendájából átvett történet. E feltevésnek véleményünk szerint is van alapja, hiszen II. (szent) Henrik Imre hercegnek rokona és névadója volt, szüzi erényében pedig elődje.²³⁶ Madzsar Imre²³⁷ azonban ezt a hipotézist már elvetette. Poncelet-val polemizálva

²²⁹ Vita S. Henrici imperatoris, c. IV. 36. (Acta Sanctorum Julii tom III., 731. old.)

²³⁰ SRH II., 317. old.: „... Quidam autem episcopus Grecorum sancte conversationis in ipsa transitus sui hora audivit animam sancti Stephani in celum deferentem (!) per angelorum choros et laudantes dominum Iesum Christum. Qui statim nuntium in Ungariam ad Albam civitatem transmisit et ita sicut audivit et vidit sanctus episcopus nuncius eius invenit, litteris autem de obitu eius a capitulo acceptis ad Dominum suum in Greciam remeavit. Sepe armonie super sepulchrum eius audiebantur angelorum, sepe lampades ardentes in aere videbantur...” (Vö. Wojciech Kętrzyński: O kronice Węgiersko—Polskiej, Kraków, 1897., 17—18. old.)

²³¹ Tours-i Gergely: De miraculis sancti Martini, Liber I., c. 4. (Migne, Patr. Lat. LXXI., col. 918.)

²³² Horváth Cyrill: Szent László-legendáink eredetéről (Irodalomtörténeti füzetek, szerk. Császár Elemér, 31. sz.), Bp., 1928., 15—17. old.

²³³ Uo. 13—16. old.

²³⁴ Uo. 13. old.

²³⁵ Horváth Cyrill ugyanis feltételezhetően a mindeddig általános vélekedést osztotta: hogy tudniillik ezt az epizódot Hartvik vette át lerövidített formában az Imre-legendából.

²³⁶ Poncelet: i. m. 491. old. h. és k. jegyz.

²³⁷ Madzsar Imre: i. m. 40—41. old.

megvédelmezte az Imre-legenda „eredetiségét”. Véleménye szerint a német és a magyar legenda között nem lehet összefüggés, mert a Monte Cassinó-i krónika — mely II. Henrik és neje szüzi életének, valamint a császár halálával kapcsolatos csodának a történetét tartalmazza — még nem volt befejezve az Imre-legenda keletkezésekor.²³⁸

Ha szerzőnk nem is ismerte ezt a forrást, kétségtelenül tájékozott volt ebben a motívum-körben, vagyis megvolt az a mag műveltségében, melyből kibonthatta a történetet. Felmerülhet a kérdés: miért tette át a látomás színhelyét Caesareába? Ez utóbbira két okból lehetett szüksége: részben, mert egy „görög” püspökre talált utalást a Hartvik-legendában, másrészt, mert konkretizálni akarta a látomást, lehetőleg olyan háttérrel, amely alkalmas szintérül kínálkozott a csoda számára. Ilyennek tűnt a kor embere előtt a Szentföld, mely a keresztes hadjáratok során az érdeklődés előterébe került: a bűnös Konrád is ide zárandokol először. Így Álmos herceg konstantinápolyi útjának felemlítésével Magyarországhoz köthette a messiási hagyomány szálát, s a Hartviknál talált utalásból a konvencionális elemek egész csokrának összeszedésével valóságos elbeszélést kerekített ki.

A csoda leírása után a szerző egy teljesen egyéni, szkeptikus megjegyzéssel hirtelen visszatér saját korába: „... necessaria sunt miracula; ubi humana inbecillitas ad credendum est tarda.”²³⁹ Mintha saját örömét fékezné, melynek munkája elején a diadalmas egyház erejének hangoztatásakor kifejezést adott. Valamiféle eretnekmozgalom nyomait sejtethjük-e megjegyzése mögött, vagy csak ürügyet keres, hogy elmondhasson egy újabb csodát, Konrád lovag történetét, aki bűnének fajtáját tekintve Imre tökéletes ellenképe? Nem tudjuk. A következő és egyben utolsó (hetedik) fejezet ugyanis újabb, önmagában kerek elbeszélést tartalmaz,²⁴⁰ mely időrendben logikusan kapcsolódik az eddig elmondott eseményekhez.

A történet magva egy csoda, mely Imre sírjánál történt. Főhőse Konrád, a tisztátalanság bűnétől sokszorososan beszennyezett lovag, aki elevenen is úgy bűzlik, „mint a négynapos hulla.” Ezzel szemben Imre holtteste harminc napig is temetetlenül maradhatott. (Ez egyébként „tipikus” vonása a „szent” tette-meknek.)

A Konrád-csoda — elemeit tekintve — szintén nem egyedülálló motívumok gyűjteménye. Szentek közbenjárására lehulló bilincsekről és bűnnel teletrótt, de megtisztuló oklevelekről más szentek legendáiban is olvashatunk. Ottó bambergi püspök életrajzában egyik részlete elbeszéli egy Wirtschachus nevű stettini polgár csodálatos megmenekülését a börtönből, aki a dánok fogságába esett. A börtönben istenhez fohászkodik szent Ottóra hivatkozva, aki őt megkeresztelte: ha igaz volt a prédikációja, szabadítsa meg őt a kalózok fogságából. A bánattól és az éhségtől elalszik. Álmában megjelenik neki a szent püspök főpapi ruhában. Pásztorbotjával megveregeti oldalát, felkelti, és megparancsolja, hogy kövesse őt: a rab felkel, a bilincsek lehullanak.²⁴¹

²³⁸ II. Henriket ugyanis csak 1154-ben avatták szentté. (*Madzsar Imre*: i. m. 41. old.)

²³⁹ SRH II., 456. old.

²⁴⁰ Uo. 457—460. old.

²⁴¹ Ebbo: *Vita Ottonis episcopi Babenbergensis*, liber III., c. 2. (*Mon. Pol. Hist.* II., 52. old.)

Egy másik történetet a lengyel hagyományból idézhetünk. Szent Romuald tanítványai Bolesław király kérésére téríteni mennek lengyel földre. A remeteket munkájuk közben — vélt kincsekért — meggyilkolják a rablók. A lengyel király elhatározza, hogy nem öleti meg a gonosztevőket, „sed ferreis catenis vinctos ad sepulcra martirum destinaret, quatinus aut ibi usque ad obitum in vinculis miserabiliter viverent, aut si sanctis martiribus aliter videretur, ipsi eos sua misericordia liberarent. Qui cum ad sanctorum tumulum fuissent ex praecepto regis attracti, mox ineffabili divinitatis omnipotentia fractis sunt nexibus absoluti”.²⁴² Ez a történet — motívumait tekintve — az előbbinél közelebb áll legendánk utolsó fejezetének elbeszéléséhez. A bűnösöknek itt is a szentek sírjához kell menniök, ahol bilincseik lehullanak.

Ugyancsak a lengyel hagyományban, szent Adalbert életrajzában olvashatunk hasonló motívumról az említett mártír egy, halála után történt csodájával kapcsolatban. A mártír levágott fejét Gniezno városába viszik: „Quidam procul dubio superimpositi sceleris reatu ferreo compede per crura inretitus, qui sequenti mane decollandus erat, contemplato sancti martiris capite catena de cruribus dissilire gaudebat, qui per merita testis dei a proscripta liberatus est pena. Hoc primum perhibetur esse suum signum.”²⁴³ A kiadó az esemény elbeszélésénél jegyzetben közöl egy analóg példát, mely a moyenmoutier-i kólostor 11. század első feléből való krónikájában olvasható: „Moris est quarundam provinciarum parricidas poenitentiali ferro constrictos brachia vel cervices non ingressum in fines suorum, sed quaquaversum expetere iuvamina sanctorum, donec divinitus resolutum visibile ferrum indicia dederit, invisibile parricidii vinclum resolutum. Quidam itaque talium devenit monasterium, olim ferreis circulis constrictus utrumque brachium, quorum alter in Palona deciderat, apud reverendum beati martyris Adalberti sepulchrum, istic autem alter per sanctorum quos veneramur meritum”.²⁴⁴

A bűnösökkel teleírt oklevél megtisztulására szent Basilius caesareai érsek életrajzának egyik jellemző részletét idézhetjük. A történet egy gazdag nemes asszonyról szól, aki bűnök tömegét követte el, köztük a legsúlyosabb bűnt, a paráznaságot. Ifjúságától késő öregségéig elkövetett vétkei listáját egy oklevélbe írta, és ólommal lepecsételte. Amikor szent Basilius a templomba ment imádkozni, lába elé dobta a tekercset, és kérte a szentet, hogy imádkozzék a bűnlajstrom eltűnése érdekében. Basilius a templomba vitte az okmányt, és eleget tett a kérésnek. Az ima után felnyitották az oklevelet, s csak a legsúlyosabb bűn volt látható rajta. Az asszony újra könyörög, de Basilius megvallja, hogy maga is irgalomra szoruló bűnös; ám isten ezt a bűnt is eltörölheti. Elküldi az asszonyt egy Ephraem nevű szent remetéhez feloldozásért. Az elzarándokol, de útja nem jár eredménnyel. A remete sietve visszaküldi Basiliushoz: aki annyi bűnt el tudott törölni, az utolsóért is közbenjárhat. Az asszony visszatér Caesareába. Amint belép a városba, épp viszik a temetőbe az érsek holttestét. Az asszony jajgatni kezd, és a kóporsóra dobja az oklevelet. Az egyik pap kíváncsi lett a bűnre, felvette és kinyitotta az okmányt: tiszta volt.²⁴⁵

²⁴² Petrus Damianus: Szt. Romuald élete (Mon. Pol. Hist. I., 330. old.).

²⁴³ Passio sancti Adalberti martiris (Mon. Pol. Hist. I., 156. old.).

²⁴⁴ Uo. 1. jegyzet.

²⁴⁵ Vita sancti Basillii, Caesareae Cappadociae archiepiscopi, c. 10. (Migne: Patr. Lat. LXXIII., col. 307—309.)

Szent Együd legendájában is találkozunk hasonló motívummal. A szent egy alkalommal Martel Károlyhoz utazik. A király tisztességgel fogadja, és megkéri: imádkozzék érte, mert olyan bűnt követett el, melyet soha senkinek sem vallhat meg. Együd a vasárnapi misén imádkozik a királyért. Angyal jelenik meg neki, és cédulát helyez az oltárra, melyre le volt írva a király bűne és az, hogy Együd könyörgésére a bűn bocsánatot nyert.²⁴⁶

Idézett példáink azt igazolják, hogy az egyházi világirodalomban a legenda-motívumoknak számtalan variációja ismeretes. Ezek a témához, az adott szöveggörnyezethez igazodva az illető szerző szándéka szerint csoportosulnak vagy módosulnak. Az Imre-legenda írója, aki — mint ez az eddigi elemzés során is kitűnt — művelt, az egyházi irodalomban jártas pap lehetett, feltételezhetően ismerte és fel is használta ezeket a motívumokat. Az Imre-legenda hetedik fejezetében elbeszélte történethez ugyanis mind az oklevélbe írt bűnök eltörlését, mind a szentek sírjához zárandoklást, mind pedig a bilincs-lehullás mozzanatát felhasználta a bűnbocsátás jelképeként.

A bűnös Konrád vezekelni akar, és a pápához megy feloldozásért. VII. Ger-gely pápa (Hildebrand) meghallgatja ugyan szörnyűséges bűnei listáját, de megta-gadja a feloldozást. Vezeklésül páncélba zárátja, és megbilincselte a lovagot, bűneit pedig egy oklevélbe írja, melyet lepecsétel. Majd elküldi a szentek sírjai-hoz, hogy ott esedezzek bocsánatért. Tudomására hozza, hogy ezt akkor fogja elnyerni, ha bilincsei lehullanak, és az oklevélről eltűnik bűnei listája. Konrád sorra járja a szentek relikviáit. Először Jézus sírjához megy, de nem talál felol-dozásra. Zárandokútjának utolsó állomása Székesfehérvár, előbb István, majd a király szellemének szózatára Imre sírja. A szerző szándéka, a legenda célza-tossága ebben a mozzanatban ismételtén megfogalmazást nyer oly módon, hogy a halott királynak és fiának alapvető erénye — az alázatosság, ill. az önmegtartóztatás — a síron túl is hangsúlyozást kap. A csoda a misztikum, az isteni ki-nyilatkoztatás erejével bizonyítja erényük kiváló érdemét. A herceg sírjánál lehullanak a lovag bilincsei, az oklevél megtisztul a bűnlajstromtól. A jelen-voltak, a hívők és a papok csodálkoznak, Fábián kancellár, az egyház főpapja mintegy ellenőrzi a csodát. Az esetet hírül viszik László királynak, „qui tunc temporis Pannonie prefuit,”²⁴⁷ a király pedig tisztelettel felemelteti Imre herceg és István király testét. Ezt a részletet ismét érdemes összehasonlítani Hart-vik szövegével:

*Hartvik.*²⁴⁸

...habito colloquio
cum episcopis
et primatibus et totius Pannonie
sapientibus
triduanum cunctis indixit
ieiunium...

*Imre-legenda.*²⁴⁹

... universisque episcopis
et principibus regni...
convocato concilio
et indicto triduo ieiunio...

²⁴⁶ Vita S. Aegidii abbatis (Acta Sanctorum Septembris, tom. I., 302. old.).

²⁴⁷ SRH II., 459—460. old., vö. Hartviknál: „qui tunc rempublicam aministrabat”
(uo. 433. old.).

²⁴⁸ C. 24. (uo. 433. old.).

²⁴⁹ C. 7. (uo. 460. old.).

Az azonos eseményt tárgyaló két különböző legenda szövegének hasonlósága ismét arra enged következtetni, hogy legendánk nemcsak az Imre halálával kapcsolatos epizódnál, hanem több ponton is érintkezik Hartvik szövegével. Ennek a csodának az időpontja konkretizálódik a legendában azáltal, hogy a szerző ehhez az „eseményhez” fűzi az elevatiót. Tudjuk, hogy Imre testének felemel-tetése napját az 1092-es szabolcsi zsinat tette országos ünnepé.²⁵⁰ A csoda tehát — szerzőnk szerint — László uralkodása idején, 1092 előtt történt. Az ismeretlen legendairó eszerint eléggé körültekintően bánt anyagával. Forrásait, roko-nait — úgy véljük — megközelítő pontossággal sikerült megtalálnunk. Ezek-nek adataival nem került ellentmondásba, a rendelkezésére álló irodalmat tudat-osan szelektálta. A munkában felhasznált önálló, de a koncepció egészébe szervesen illeszkedő epizódokat igyekezett meghatározott helyhez vagy időhöz kötni, hogy ezáltal azok valószínűségét növelje. Az így nyert anyagot korának szellemi szükségleteiből és papi művoltából adódó eszmeiséggel emelte tartal-mommá. Az Imre-legenda tehát korának speciális problémáit a szerző sajátos, de társadalmi helyzete által meghatározott szemszögéből és — motívumait tek-intve — a korabeli hagiográfiai irodalom európai színvonalának megfelelő szintem tükrözi.

6. A LENGYELORSZÁGI IMRE-LEGENDÁK ÉS KELETKEZÉSÜK

Árpád-házi Imre herceg emlékét a lengyel hagyomány is megőrizte. A Li-teratura Ludowa 1957. 2. száma a szentkereszt-i apátság alapításának ma is élő népi mondáját közli:²⁵¹ egy névtelen király szárvasra vadászik, már-már meg-öli, amikor agancsa közt fénylő keresztet pillant meg.

E monda forrása egy középkori Imre-legenda, amely Magyarországon ismeretlen, nem említi a lengyel—magyar krónika sem. A 15. században jelenik meg az írott forrásokban: a Szentkereszt-kolostor annalesében²⁵² és Długosz mun-kaiban — a Historia Polonica-ban és a Liber Beneficiorum-ban.²⁵³ Szükszavú összefoglalása Matthias Miechovius Chronica Polonorum-jában és a Zdarzenia Godne Pamięci (Említésre méltó események) c. forrásban is megtalálható.²⁵⁴ A 15. században egy cseh változat is kialakult, melyet állítólag egy szentkereszt-i apát szerkesztett, és 1538-ban lengyelre fordított. Ezt a változatot kis könyvekben a zarándokok között is terjesztették, s valószínűleg a szentkereszt-i évkönyvek rövidített kivonatát tartalmazta.²⁵⁵

A lengyel—magyar legendák Imre nevéhez fűződő ciklusa egy régi híres apátság köré lokalizálható Kielce vidékén. Ettől a várostól keletre emelkedik

²⁵⁰ László I. törvénykönyve XXXVIII. (Závodszy: i. m. 164. old.)

²⁵¹ Vö. *Dömötör Tekla*: Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas-monda (Filo-lógiai Közlöny, IV., 1958., 2. sz., 317. old.)

²⁵² Rocznik Świętokrzyski (A Szentkereszt-kolostor évkönyvei), Mon. Pol. Hist. III., Lwów, 1878., 60—61. old.

²⁵³ Joannis Długossi Historiae Polonicae Libri XII., Francofurti, 1711., liber II. col. 148—149. (ad annum 1006) és Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis, tom. III., Krakó, 1864., 227—229. old.

²⁵⁴ Matthias Miechovius: Chronica Polonorum (1506 körül) lib. II. c. 7. Ed. Gombos: Cat. Fontium II., 1593. old. és Zdarzenia Godne Pamięci (Memorabilia), Mon. Pol. Hist. III., 299—300. old.

²⁵⁵ Lásd *Pierre David*: La prétendue chronique Hongaro-Polonoise (Études Historiques et Littéraires sur la Pologne Médiévale, IV., Paris, 1931., 74. old.).

egy tömör mészkőhegység, amely északnyugatról délkelet felé terjed. Legkiemelkedőbb pontja a Kopasz-hegy (Lysecz, Łysa Góra). Ezen épült egy régi bencés kolostor, amelyet a 12. század elején (más verziók szerint a 11. század elején vagy még korábban) alapítottak a szentháromság tiszteletére. A kolostor először a köznyelvben, később — a 14. században — a hivatalos iratokban is a Szentkereszt nevet nyerte.²⁵⁶

Az ún. szentkereszt-i évkönyvek (*Annales Sanctae Crucis*) csoportja 15. századi kompiláció, melynek magvát a krakkói káptalan évkönyveinek feljegyzései és az ún. lengyel—magyar krónika adták. A szentkereszt-i história pedig a következő:

965-ben Mieszko lengyel fejedelem megkeresztelkedik, és feleségül veszi Boleszló cseh herceg leányát, Dombrowkát. Majd fiuk születik, névszerint Bolesław Chrobry. Mieszko Lampert krakkói püspököt Szilveszter pápához küldi koronáért. Ugyanakkor I. István, Magyarország királya ugyanezzel a feladattal bízta meg Affricus püspököt. A pápa — értesülvén, hogy Istvánt szent Adalbert megkeresztelte, és feleségül vette Zsigmond néhai burgund király mostoha-leányát, Czeyslát (Gizellát) — a koronát Istvánnak küldi, és Mieszko számára egy másikat készíttet. Ezen István királynak pedig fia születik, Imre. István tíz év múlva barátságot köt Mieszkóval, és Imre — apja parancsára — feleségül veszi Mieszko leányát. Gnieznóba és Poznańba megy lakni, és feleségével együtt szűz marad haláláig. Egy alkalommal, midőn Mieszkóval együtt Kielce környékén szarvasra vadásztak, Imre a szentlélektől és egy angyali látomástól ösztönözve egyedül felmegy a Kopasz-hegyre, és a szent keresztet, melyet a szívében viselt, odaajándékozza az egyháznak és a szentkereszt-i bencés barátoknak.²⁵⁷

A Szentkereszt-kolostor állítólag erről az ereklyéről kapta nevét. Eredeti címe — „Ecclesia Sancte Trinitatis Monasterii Calvi Montis” — az okmányok tanúsága szerint egészen a 14. század első negyedéig ismeretes és használatos. Ettől kezdve tűnik fel a Szentkereszt név a hivatalos iratokban.²⁵⁸ A fenti történet a kolostor alapításáról semmit sem szól, tehát feltételezi, hogy az már létezett, amikor Imre odaajándékozta az ereklyét.

A népi eredetű, majd a keresztény változatban angyalá változó szarvas motívumát csak nyomaiban találjuk meg az elbeszélésben. Említés történik szarvasvadászatról és angyali látomásról, de a történet a két mozzanatot nem kapcsolja össze.

Egy másik variáns teljesen mellőzi ezt a népi—mondai eredetű motívumot. Megemlíti Mieszko 965-ben történt megkeresztelkedését, házasságát Dombrowkával, majd fiának, Chrobry Bolesławnak a születését. Elmeséli a Mieszko számára sikertelenül végződő koronakerést, mely végül István javára nyert teljesülést. 1006-ra²⁵⁹ keltezi István és Mieszko barátsághozát, melynek eredménye az lett, hogy Imre feleségül vette Mieszko leányát.²⁶⁰

Ezt a mesét a szerző vagy másoló csupán alkalmas bevezetésnek szánja, mely arra szolgál, hogy megindokolja Imre ereklye-adományozását. Ez a változat tehát — szemben az előbbivel — már csak egyetlen lényeges motívumot

²⁵⁶ Uo. 71. old.

²⁵⁷ I—VIII. kódex, Mon. Pol. Hist. III., 60—61. old.

²⁵⁸ *David*: i. m. 77. old.

²⁵⁹ A szövegben 106 szerepel, de ez sajtóhiba (vö. Mon. Pol. Hist. III., 875. old., sajtóhibák javítása: 106 = 1006).

²⁶⁰ IX. kódex, uo. 60—61. old.

tartalmaz: a szent kereszt eredetének magyarázatát. Ezt a keresztet a legenda szerint Imre odaajándékozta a Kopasz-hegyen az egyháznak és a bencés szerzeteseknek „vel ante Kazymyriam, vel in Lisiecz”.²⁶¹ Az utóbb idézett szavakat *David* véleménye szerint idegen kéz csatolta az eredeti szöveghez, és ebből következteti, hogy Imre keresztjét egy másik lengyel egyház is magának követelte, nevezetesen Kazimierz (Poznańban), melyet a pannóniai szent Mártonnak ajánlottak.²⁶² A kolostor alapításáról itt sem történik említés. Jellemző, hogy a szerzetesi hagyomány az ereklyeadományozást emelte ki.

Van a legendának egy harmadik verziója is. Ez új részleteket közöl a monostor alapításáról, amelyeket egy lengyel nyelvű, 16. századi állítólagos krónikából merített volna, „amely Oroszországban Odrowaz mesternél található”.²⁶³ Eszerint I. István magyar király adományozta a bencés rendnek a Kopasz-hegyen lévő várat, melyet szent Zsigmondtól ennek mostohaleányával kötött házassága után jegyajándékkul kapott.²⁶⁴

David nem tartja hitelesnek e hagyomány magvát, de mint hagyományból levonja belőle azt a következtetést, hogy Lengyelországban ismerték az Imre anyjának, Gizellának burgundiai származásáról szóló mondát, és hogy a lengyelek igaznak tartották, miszerint Imrének már anyaiági ősai is szoros kapcsolatot tartottak Lengyelországgal, hiszen ott kastélyt birtokoltak.²⁶⁵

A szentkeresztí évkönyvek Imre-legendáit lényegre törő szűkszavúság és az említett ereklyeadományozási motívum kiemelése jellemzi. E sajátosságok világosan mutatják a lengyel Imre-legenda megszületésének alapvető célját: hihető és buzdító jellegű magyarázatot adni a zarándoklatok alapjául szolgáló relikvia származásáról és csodálatos eredetéről.

Đlugosz krónikája, melyen 1455-től 1479-ig, jóformán haláláig dolgozott, gazdagabban és logikusabban — több történeti hűséget elegyítve a legenda elemei közé — ismerteti meg velünk az Imre alakjához fűződő lengyel hagyományt. Lengyel Történetében és a Liber Beneficiorum-ban, a krakkói egyházmegye nagy jövedelmi kimutatásában a lengyel Imre-legendának olyan változatát közli, amely egy szövegben egyesíti a csodaszarvas-mondát, az ereklyeadományozást és a kolostor alapítását. A Historia Polonica-ban közölt Imre-legendában is megvan a lengyel—magyar rokonság: szent István Adelhaidnak, I. Mieszko nővérének a fia, tehát Bolesław Chrobrynak unokatestvére.²⁶⁶ A Liber Beneficiorum-ban olvasható változat nem fejt ki részletesen a rokoni kapcsolatokat, bár előadása a Kopasz-hegyi kolostor alapításáról, ennek külső leírásáról és benépesítéséről részletesebb, mint a Historia Polonica elbeszélése.

²⁶¹ Uo. 61. old.

²⁶² *David*: i. m. 77. old.

²⁶³ Uo. 73. old. („apud domnum Odrowonszch in Russia”: Mon. Pol. Hist. III., 61. old. jegyz.).

²⁶⁴ „Idem Stephanus rex post baptismum et post matrimonium contractum (cum) filiastra sancti Sigismundi castrum suum dotalicium post eandem virginem, Calvum montem dictum, ad laudem dei et Sancti Benedicti in ecclesiam fratribus ordinis convertit et dedit cum silvis et villis, que fuerunt, ubi eadem virgo mansit ad matrimonium contractum dicti regis Stephani.” (Mon. Pol. Hist. III., 61. old., V. kódex margószéli glosszája.)

²⁶⁵ *David*: i. m. 73. old. — A magyar hagyományban többször is előfordul a burgund Zsigmond neve: a Képes Krónika és Kézai hun-történetében (SRH I., 264. és 153. old.), majd Orseolo Péter és Gizella genealógiájában a Képes Krónikában (uo. 323. old.).

²⁶⁶ Đlugossi Hist. Pol. liber II., col. 148.

Mindkét változat szerint István arra kényszeríti fiát, hogy nősüljön meg. Imre engedelmeskedik az apai parancsnak, de hitvesével együtt haláláig megtartja szüzességét. Gyakran tartózkodik szüleitől és feleségétől távol nagybátyjánál és rokonánál (patruus et cognatus), Boleslawnál. Szeretnek együtt vadászni. Egy napon, midőn Kielec környékén egy szarvast üldöztek, kyklopszi romokhoz érnek, melyeket az özönvíz és az idő foga tett tönkre. Itt eltűnik a szarvas, Imre pedig a szentlélektől buzdítatva arra a felismerésre jut, hogy ez a hely valósággal igényli egy kolostor létesítését. Ezért kéri nagybátyját: alapítson itt egyházat. Boleslaw készségesen beleegyezik, Imre pedig a létesítendő kolostornak és szerzeteseinek adományozza drága ereklýjét, egy kettős keresztet, a görög császár ajándékát, melyet a szíven szokott viselni. Az egyház még ugyanebben az évben (1006) felépül,²⁶⁷ első lakói Monte Cassino-i szerzetesek.²⁶⁸

Długosz mint történétíró a gazdag forrásanyag felhasználásának igényével dolgozik. Lengyelország történetét az egyetemes történet részeként tárgyalja, s munkájához forrásokul más népek történeti munkáit, krónikáit is felhasználja; többek között a magyar krónikákat is. Az 1020–1030-as évek történeti eseményeivel kapcsolatban pl. egy magyar hagyományról is megemlékezik, amely hagyományra utalás történik *Karácsonyi János* e tárgykörből írt munkájában is.²⁶⁹ Ez a mondai esemény pedig az Imre halálával és István koronaátadási tervével kapcsolatos, a Bécsi Képes Krónikából ismert történet, melyet Długosz — feltehetően az Imre-legendák alapján — Imre önmegtartóztató erényének beiktatásával kibővíti.²⁷⁰

Ugyanilyen alapon ismerhette Długosz a magyar Imre-legenda teljes magyarországi szövegét is. Talán éppen ez magyarázza, hogy az általa adott lengyel Imre-legendákban részletesebben foglalkozik Imre szüzi házasságával és erényének magasztalásával, mint a szentkereszti évkönyvek legendái, és ez a magyar Imre-legenda szellemének közvetlenebb hatású érezteti munkáján. Érdekes és csak az általa közölt lengyel Imre-legendákra jellemző közös sajátosság, hogy nem ismerik el igaznak Imre herceg és a lengyel hercegnő házasságát. Kézenfekvő az a magyarázat, hogy Długosz mint viszonylag fejlett történeti—kritikai érzékkel bíró humanista a történeti valóság tükrében vizsgálva meg forrásanyagát, átalakította azt, kikorrigálta benne a nyilvánvalóan hamis vagy valószínűtlen adatokat és részleteket. Művének ezt az erényét tanúsítja pl. az is, hogy az általa közölt Imre-legendákban a kolostor alapítását Chrobry

²⁶⁷ Długosz kétféle szövegezésű Imre-legendája — a *Historia Polonicá*-ban közölt szűkebb és a *Liber Beneficiorum*-ban található bővebb változat — eddig tartalmában azonos.

²⁶⁸ Długosz: *Liber Beneficiorum* III., 229. old.

²⁶⁹ *Karácsonyi János*: Szent Imre része hazánk kormányzásában. (Szent Imre-Emlékkönyv, szerk. *Vargha Damján*, Bp., 1907. 150–155. old.)

²⁷⁰ „Cogitanti Beato Stephano Hungariae Regi, et in animo suo formanti, ut ab administratione Hungariae Regni se subduceret, curam quoque rerum mundanarum a se penitus abdicaret, et in oratione et contemplatione restantem traduceret aetatem, atque in ducem Emericum filium suum qui illi unicus erat, fasces regias transferret, dux ipse Emericus continenter et in virginitate cum sponsa sua, quam in sororem commutauerat viuens, anno eodem moritur, et in Ecclesia Albae Regalis coruscans miraculis sepelitur, quem pater B. Stephanus magno planxit maerore, quod et renunciationem Regni, quam in animum induxerat, interceptam, et stirpem suae propaginis per eum videbat extinctam”. (Długossi *Hist. Pol. Libri XII.*, Liber II. col. 171. (Ad annum 1022.) *Vö. SRH I.*, 318–319. old.)

Bolesław (992—1025) nevéhez kapcsolta,²⁷¹ és ezáltal Imre és Bolesław találkozásának, azaz Imre lengyelországi látogatásának is elfogadhatóbb kronológiai hátteret próbált biztosítani, szemben a szentkereszti adatokkal, melyek összevetésztik I. és II. Mieszkót, és I. Mieszko uralkodásának korába (10. század vége) teszik — nyilvánvalóan helytelenül — Imre látogatását. Ha azonban Długosz a történeti valószínűsítés igényével dolgozott, *Karácsonyi János* idevágó véleménye alapján²⁷² érthetetlen lenne, hogy miért ragaszkodott Bolesław Chrobry személyéhez. Az Imre alakja köré fűzött elbeszélés ugyanis — *Karácsonyi* szerint — tökéletesen egybevágna II. Mieszko uralkodásának eseményeivel: II. Mieszko 1013-ban nősült, tehát 1028-ban már lehetett 13—14 éves lánya, akit Imre feleségül vehetett. A házasság a Bizánc felé orientálódó II. Konrád német császár ellen nyújthatott volna politikai támaszt a német veszély idején egymást kölcsönösen hagyományosan támogató Lengyel- és Magyarországnak is. Erre a szövetségre annál is inkább szükség lehetett, mert a német támadás veszélye Magyarországot is fenyegette. II. Konrád ugyanis 1024-ben történt trónralépése után fiának bizánci feleséget akart szerezni. István azonban 1027-ben követeit nem engedte átvonulni Magyarországon, ezért azok a következő évben hajón jutottak el Bizáncba. Konrád bosszúja támadással fenyegette Istvánt.²⁷³ Így a lengyel házasság magyar részről is kívánatos lehetett.²⁷⁴ 1029-ben Konrád megtámadta Lengyelországot.²⁷⁵ 1030-ban viszont Mieszko tört be Németségbe. A császár bosszúja Magyarország ellen fordult. Mindez csak akkor érthető, ha szoros lengyel—magyar szövetséget tételezünk fel — fejtegeti *Karácsonyi János*.²⁷⁶ Imre és II. Mieszko leányának házassága — szerinte — létre is jött 1028-ban vagy 1029-ben. Megjegyzi erről a házasságról, hogy szűzi volta — mivel a feleség még gyermeklány volt — nem lehetett feltűnő. A hildesheimi évkönyvek adatát — Imre vadkanvadászaton történt haláláról²⁷⁷ — kapcsolatba hozza a lengyelországi vadászattal,²⁷⁸ ezzel is támogatni akarván a legenda történeti hitelét, amit ő — mint ez fejtegetéséből kitűnik — el is fogad.

Długosznál fel sem merült ez a probléma. Őt — úgy látszik — két dolog érdekelte: egyrészt az, hogy feljegyezze a Kopasz-hegyi kolostor névadó mondját, másrészt pedig az, hogy a kolostor alapításának valóságos dátumához

²⁷¹ „Boleslaus itaque rex Poloniae, cum se et regnum suum Poloniae ligno tam pretiosissimo videret insignitum, in laudationem Dei prorupit, et anno eodem videlicet 1006 monasterium Sancti Benedicti in honorem et titulum Benedictae Trinitatis, illic erigit et regiam dotem illi consignat...” (Długosz: *Liber Beneficiorum*, 228. old.)

²⁷² *Karácsonyi János*: Vélemény szent Imre herczeg nejéről, Századok, 1902., 108—111. old.

²⁷³ *Karácsonyi János*: Szent Imre része hazánk kormányzásában (Szent Imre-Emlékkönyv) 153. old.

²⁷⁴ Uo. 154. old.

²⁷⁵ A trónkövetelő Bezprym megsegítésének ürügyén. Bezprym kiszolgáltatta a koronát a német császárnak, és elismerte őt hűbérurának. Emiatt hívei elfordultak tőle, s így Mieszkónak sikerült visszaszereznie a trónt.

²⁷⁶ Itt (Századok, 1902., 109. old.) *Karácsonyi* saját érvelését gyengíti, mert megfeledeznek arról, hogy az általa is említett ok (a követek akadályozása) miatt a császár nemcsak a lengyel szövetségből kifolyólag, hanem személyes bosszú folytán is megtámadhatta Magyarországot. (Imre és II. Mieszko leányának házasságát tényként fogadja el, és hasonló politikai indokokkal magyarázza *Balanyi György*: i. m. 10. old.)

²⁷⁷ Lásd fentebb: 40. jegyzet.

²⁷⁸ *Karácsonyi János*: Vélemény szent Imre herczeg nejéről, Századok, 1902., 110. old.

és tényleges alapítójához ragaszkodva mégis megőrizze a kétségtelenül valamilyen írott forrásból megismert lengyel Imre-legenda szerkezeti egységét, időbeli, tartalmi valószínűségét és mindhárom fő motívumát.

Azt a tényt tehát, hogy Długosz nem tud, vagy nem akar tudni Imre és a lengyel hercegnő házasságáról, nem szabad leszűkítenünk valamiféle, a Długosz hazafiasságából kikövetkeztetett, túlságosan szubjektív és feltételes magyarázatra. Bár ennek is lehetett szerepe (ekkorra már a magyar—lengyel kapcsolatok fellazultak), elfogadhatóbbnak látszik az a feltevés, miszerint Długosz azért mellőzi ennek a hagyománynak az emlegetését, mert az általa minden bizonynyal ismert magyar Imre-legendában a herceg lengyel felesége nem szerepel, viszont a lengyel legendák elfogadhatatlan időszakra helyezik a házasság létrejöttét. Végző soron, mivel nem tudja megfelelő módon összeegyeztetni a kétféle hagyományt (ti. azt, hogy Imre felesége Mieszkó leánya volt, de a magyar hagyomány nem tud erről), megkerüli a problémát. Az azonosságokon túlmenően azonban a Długosz által közölt két Imre-legenda között lényeges tartalmi mozzanatokban eltérések is mutatkoznak. Minden bizonynyal korábban keletkezett a *Historia Polonica* Imre-legendája, amely ösztövérebb szöveget ad, mint a másik munka, ami Długosznál azt jelenti, hogy itt csupán a jellegzetes három fő motívum színes és bőbeszédű elmondására szorítkozik. Ez a változat mégis annyival bővebb, hogy itt fejti ki részletesen Długosz a lengyel és magyar dinasztia rokonságának mibenlétét.²⁷⁹ Bolesław itt a Szentkereszt tiszteletére és nevére²⁸⁰ alapít kolostort, amelynek első lakóiról még csak annyi említés történik, hogy bencések voltak. A *Liber Beneficiorum* legendája részletesebb és bővebb szöveget tartalmaz. A kolostor nevével kapcsolatban eltér az első szövegtől, és több új, Długosz által hozzátoldott részletet is hoz. A kolostor alapítása itt az „áldott szentháromság nevére és tiszteletére”²⁸¹ történik, benépesítése pedig Monte Cassinóból.²⁸² Długosz még megtoldja ezt azzal, hogy a Monte Cassinó-val való kapcsolat később sem szűnt meg.²⁸³ *David* szerint ez tévedés: ismeretes, hogy a kolostor szerzetesei és apátjai a 13. századtól kezdve kizárólag lengyelek voltak, a Cassinóhoz való tartozást pedig csak 1562-ben ismerte el IV. Pius pápa egy bullájában, melyben búcsút is engedélyezett az apátsági templom javára. Ez idő előtt a szentkeresztí kolostor a tyniec-i főapátság fennhatósága alá tartozott. *David* a kolostornak a Cassinóhoz tartozásra vonatkozó és a legendából is kitetsző igényét arra használja fel, hogy ezzel támogassa feltevését a magyar Imre-legenda 12. századi lengyelországi elterjedésére vonatkozólag. Megemlíti, hogy a pannóniai szent Mártonról elnevezett pannonhalmi bencés apátság — amely szoros kapcsolatot tartott a Szentkeresztet környező egyházakkal s feltehetően Szentkereszttel is — már alapítá-

²⁷⁹ „Nepos ex sorore germana Adleida Miecslai olim Polonorum ducis, et frater amitalis Boleslai Regis, Rex Stephanus...” (Długossi Hist. Pol. liber II., col. 148.)

²⁸⁰ „... sub honore et titulo S. Crucis...” (uo. col. 149.)

²⁸¹ „... in honorem et titulum Benedictae Trinitatis...” (Długosz: *Liber Beneficiorum*, 228. old.)

²⁸² „... ad populandum autem novae foundationis coenobium, ad abbatem montis Cassini per Boleslaum Poloniae regem recursus habitus est, et per nuntios speciales illic a rege missos, duodecim fratres ex coenobio Cassiniensi, omnes genere, natione et lingua Italici, Poloniae regi Boleslao transmissi, et ab illo benignitate regia suscepti, et in monasterio Calvariensis coenobii collocati.” (Uo. 229. old.)

²⁸³ „... in fratrum decedentium supplementum, novi fratres ad monasterium Sanctae Crucis Calvi Montis ex monte Cassino Poloniam mittebantur.” (Uo.)

sakor úgy tekintette magát, mint amely teljességgel egy sorban van Monte Cassinó-val.²⁸⁴ Ebből azután arra következtet *David*, hogy a Pannonhalmáról behívott magyar szerzetesektől nyerte a kolostor a Monte Cassinó-hoz tartozás igényét.²⁸⁵

Valójában ez nem elég alapos indok *David* tételének igazolására. A Monte Cassinó-i egyház híre minden közvetítés nélkül is eljuthatott a lengyel egyházakhoz, és a vele egy sorba jutás igényéhez sem volt szükség külön buzdításra és példára. Monte Cassino volt ugyanis az első olyan apátság, amely kivonta magát a megyéspüspök fennhatósága alól. Természetes tehát, hogy példáját az összes apátságok igyekeztek követni. Długosznál valószínűleg ennek a — még az ő korában is aktuális — törekvésnek a kivetítődését figyelhetjük meg, és — bár ez valamelyest levon Długosz eddig szilárdnak tekintett objektivitásából — kétségkívül az egyházi, szorosabban szerzetesi érdekek szolgálatát tükrözi.

A Monte Cassinó-i epizódon túl új, Długosz által beillesztett részlet a legendában a Kopasz-hegyi kolostor 15. századi képeinek és állapotának leírása. Itt szerzünk a másik változatnál részletesebb tudomást a kolostor bízanci jellegű építészeti stílusáról²⁸⁶ és arról, hogy az épület külseje és állapota Długosz koráig, 1475-ig dacolt az idővel.²⁸⁷ Długosz tehát ebben az évben írta le ismét, és bővítette ki a legendát újabb helyszíni feljegyzései és megfigyelései alapján. Befejezésül megemlékezik az ereklye tiszteletére tartott nevezetes zarándoklatokról is.²⁸⁸

A lengyel Imre-legendák két fő, írásban is ránk maradt csoportja tehát a szentkereszti évkönyvekben és Długosz elbeszéléseiben található. A változatok lényeges vagy lényegtelen eltéréseik ellenére számos jellemző közös sajátyságot mutatnak, melyek alapján következtethetünk a legendák magvát alkotó hagyomány keletkezésének történelmi körülményeire, idejére és írásba foglalásának okára is. Bár a legendáknak általában kicsi a történeti forrásértékük, s ennél fogva nem kezelhetők értékes és hiteles történeti dokumentumokként, talán mégsem egészen haszontalan megvizsgálni, hogyan születhetett meg egy speciálisan magyar szentnek olyan legendája Lengyelországban, mely az eredetibb magyar hagyományból csupán egyetlen jellemző motívumot vesz át (ti. a szűzi házasságot), magát az egész történetet pedig hazai talajról sarjasztja, sőt helyi konkrétumokhoz köti. Egyszóval: hogyan születhetett meg az Imre-hagyomány a Łysa Góran?

Mindenekelőtt azt a kérdést kell felvetnünk, hogy a lengyel Imre-legenda megszerkesztésekor ismerték-e a magyar legendát, és ha igen, mikor ismerték meg, és mi magyarázta átvételét. Ha a magyar szöveg alapján indulunk ki, elsősorban azt kell megvizsgálnunk a lengyel legendában is, ami a magyarra a legjellemzőbb: ti. a clunyi reformszellem hatását, ami Imre szűzi házasságának magasztalásában nyilvánul meg. Ez a hatás Magyarországon elsősorban

²⁸⁴ *David*: i. m. 78. old.

²⁸⁵ Uo. 79. old.

²⁸⁶ „Graecorum more ex sectis et quadratis lapidibus, quam et in hanc diem cernimus, fabricat et consummat” (Długosz: *Liber Beneficiorum*, 228. old.)

²⁸⁷ „... Cuius monasterii conditio et qualitas in aetatem usque praesentem videlicet 1475 annum perdurans longaevam eius testatur annositatem”. (Uo.)

²⁸⁸ „... et multitudine ad illud adorandum et quotannis et quot diebus utriusque sexus populi confluentia famosum”. (Uo. 229. old.)

azzal magyarázható, hogy a magyar egyház megalapítása után sokkal rövidebb idő alatt és sokkal közvetlenebb kapcsolatba került a pápasággal, mint a lengyel egyház. A coelibatus kérdése már a 11. század végén felvetődött, Kálmán pedig törvénybe is iktatja.²⁸⁹ A lengyelországi Imre-hagyomány egyik változata — a magyar történeti hagyományhoz hasonlóan²⁹⁰ — a burgundi dinasztiahoz kapcsolja a magyar herceget. E szerint ugyanis Imre anyja, Gizella Burgundia királyának, szent Zsigmondnak, vagy Zsigmond testvérének, Vilcsnak volt a lánya. Ennek a dinasztia egyik őse volt Cluny megalapítója. A házasságuk révén a német trónra került burgundiai hercegnők a clunyi szellemet juttatták befolyásra. Nekik köszönhető, hogy Bajorország, Ausztria és a Duna völgye clunyi kolóniákkal népesült be.²⁹¹ Ha Gizella közvetlen burgundi származásának meséje nem is hiteles, *David* belőle levont következtetése helyes, és igazolni látszik a clunyi szellem gyors Duna menti elterjedését. A mese maga a Szentkereszt-kolostor Imre-legendáiban is megfogalmazást nyer. A clunyi reformok azonban kevésbé érintették Lengyelországot. 1000-ben a gnieźni értekezleten III. Ottó elismerte a lengyel egyház függetlenségét a német egyháztól, de a pápa (II. Szilveszter) német beavatkozásra nem küldte el a koronát Chrobry Bolesławnak. A szilárd egyházi szervezet a 11. század folyamán épült ki. A lengyel fejedelmek egyházi kérdésekben érvényesíteni tudták akarataikat, gyakorolták az investitúrát. A papok nőtték. IV. Henrik és VII. Gergely harca idején Lengyelország a pápát támogatta ugyan, de VII. Gergelynek sem sikerült befolyását megerősítenie a lengyel egyház fölött. A clunyi reformszellem hatása tehát a 11. és 12. században még nem magyarázza meg sem a Clunyhez kapcsolódó Imre-hagyomány ápolását Lengyelországban, sem annak a szent hercegnek a tiszteletét, akit éppen szüzessége, a papi nőtlenséget propagáló eme legfőbb erénye emelt előtérbe.

David azonban — és legutóbb *Kardos Tibor* is — a 12. századra datálta a magyar legenda áttekintését Lengyelországba.²⁹² Egybehangzó feltevésük, hogy a 12. században alapított Kopasz-hegyi kolostor első lakói — akik szerintük magyar szerzetesek voltak — közvetítették át a magyar Imre-hagyományt és a lengyel legenda egyik fő motívumát adó csodaszarvas-mondát lengyel földre. *David* már említett érve, tudniillik a Monte Cassinó-i epizód is ezt a 12. századi terminust próbálja támogatni. Utóbbi nem volt nehéz megengatnunk. Épp ilyen könnyen megtámadható és kétségbe vonható a többi magyarázat bizonyító ereje is. Világosan kitűnik ez a legendák egyes motívumainak kissé részletesebb és alaposabb elemzésekor.

A lengyel legenda alapvetően eltér a magyartól, és a clunyi reform szellemét idéző aktualitása ellenére is más célt látszik szolgálni, mint a magyar. A lengyel legenda egymástól csak alig különböző variánsai általában három motívumot kapcsolnak össze. Ezek: 1.) a népi-mondai eredetű csodaszarvas meséje; 2.) az ereklyeadományozás Imre által és 3.) a Kopasz-hegyi kolostor alapításának motívuma.

²⁸⁹ Lásd fentebb: 19. jegyzet.

²⁹⁰ Lásd fentebb: 265. jegyzet.

²⁹¹ *David*: i. m. 37. old.

²⁹² *David*: i. m. 79. old. és *Kardos Tibor*: Megjegyzés Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas mondája kérdéséhez (Filológiai Közöny, IV., 1958., 2. sz., 324. old.)

A csodaszarvas-monda ősi vándormotívum.²⁹³ Keresztény változata — a templom, illetve kolostor helyét kijelölő szarvas — a bizánci, kelta és francia hagyományban is feltűnik, de ismeretes Bulgáriában és Magyarországon is. Nálunk megtalálható pl. a váci egyház alapításának leírásában²⁹⁴: a szarvas itt egyúttal angyal is, tehát egyesíti a lengyel változat két motívumát. A magyarság ezt a népi eredetű mondát Keletről hozhatta magával. Megvan ugyanis az obi-ugorok eredetmondájában is. Nálunk olyan elevenen élt, hogy nemcsak az Árpádok eredetmondájában szerepel, de később keresztény királyainkkal kapcsolatban is előbukkan. Mindez azonban még nem teszi megnyugtató módon megindokolttá az idézett véleményt, miszerint a szarvas-monda közvetlenül az Árpádok eredetmondájából került volna át a lengyel hagyományba a 12. században magyar szerzetesek közvetítésével. A Kopasz-hegyi kolostor épületének görög stílusa, az Imre által adományozott kereszt bizánci jellege, valamint a szent Eustachius-monda — amelyben először tűnik fel a szarvas-rege keresztény változata — bizánci eredete²⁹⁵ alapján arra is következtethetünk, hogy a kolostor előbb egy bizánci, majd egy későbbi, nyugati rítusú térítés emlékét őrzi. A kolostor görög stílusára Dlugosznak a Liber Beneficiorum-ban tett megjegyzései alapján következtethetünk.²⁹⁶ Imre görög keresztjét pedig kívül²⁹⁷ még más források is ismerik. Az Acta Sanctorum Ungariae című kiadvány utalása szerint²⁹⁸ Imrének Baziliosz görög császár küldte a drágakövekkel kirakott aranykeresztet, amely az Úr keresztfájának egy darabját tartalmazta. Mindezek alapján látható, hogy a lengyel hagyomány a szarvas-mondát görög, azaz bizánci (vagy egyéb!) közvetítéssel is, a 12. századnál akár előbb, akár később is megismerhette, és az ismeretlen szerző felhasználhatta az Imre-legenda megkonstruálásakor.

A lengyel legenda vázát adó másik alapotívum a kolostor alapítása. Erre vonatkozólag eltérnek egymástól az egyes legenda-variánsok adatai. A szentkeresztí évkönyvek legendái Mieszkónak,²⁹⁹ egy másik változat I. István magyar királynak,³⁰⁰ a Dlugosz-féle változat Bolesław Chrobrynak tulajdonítja a kolostor alapítását.³⁰¹ Ugyancsak Bolesław alapítása mellett foglal állást Matthias Miechovius krónikája is.³⁰² Az a 16. századi legenda, melyet állítólag egy cseh származású szentkeresztí apát szerkesztett, a Bolesław által alapított templom előzményeiről is megemlékezik.³⁰³ Elmondja, hogy Mieszko felesége, a cseh származású Dombrowka hazájából hozatott hat bencés szerzetest, és

²⁹³ *Dömötör Tekla*: i. m. 320—321. old. és *Kardos*: i. m. 324. old.

²⁹⁴ A Bécsi Képes Krónika 120. és 124. fejezete (SRH I., 388. és 394. old.).

²⁹⁵ *Kardos Tibor*: i. m. 323. old.

²⁹⁶ Lásd fentebb: 286. jegyzet

²⁹⁷ „...bifurcatam crucem, notabilem portionem ligni Dominici continentem, modico et tenui argento parum deaurato desuper obductam, parenti suo Stephano Hungariae regi a Graecorum caesare Constantinopoli pro insigni munere transmissam, quam vir Sanctus Emericus in pectore ex donatione parentis gestare conseruat, eximit” (Dlugosz: Liber Beneficiorum, 228. old.).

²⁹⁸ Acta Sanctorum Ungariae, II., Tyrnaviae, 1744., 305. old.

²⁹⁹ I—VIII. kódex és IX. kódex, Mon. Pol. Hist. III., 60—61. old.

³⁰⁰ Az V. kódex margóján, uo. jegyzetben.

³⁰¹ Dlugossi Hist. Pol. liber II., col. 149. és Liber Beneficiorum, 228. old.

³⁰² „Boleslaus primus regum Poloniae christianorum fundavit anno domini millesimo sexto monasterium Sancte Crucis in Calvo Monte.” (Vö. fentebb: 254. jegyzet.)

³⁰³ Vö. *David*: i. m. 74. old.

számukra a Kopasz-hegyen kis kolostort alapított, ott, ahol korábban a három bálvány temploma állott. Mieszko nagy egyházat akart volna itt emeltetni, de angyali látomás eltérítette szándékától azzal az indokkal, hogy kezei nem tiszták a vértől, és azzal az ígérettel, hogy fia, Bolesław fogja azt felépíttetni. Ez a részlet feltűnő módon egyezik a lengyel—magyar krónika István-legendájának egyik részletével.³⁰⁴ A lengyel—magyar krónika szerint ugyanis az egyházszervezésben buzgólkodó Gézának egy angyal jelent meg, aki megnyugtatta, hogy törekvéseit fia fogja valóra váltani. Az epizód szövege szinte szó szerint a Hartvik-féle István-legendára megy vissza.³⁰⁵ Hartvik azonban élesen kiemeli, hogy Géza övével szemben kegyetlen és véreskező volt, éppen ezért az angyal szavai egy lényeges ponton eltérést mutatnak. A lengyel—magyar krónikában az úr *m e g e n g e d i*, Hartviknál (és a nagyobbik legendában) *n e m e n g e d i* meg Gézának, hogy realizálja szándékát.³⁰⁶ Csak fia válthatja valóra a tervet, mint a lengyel legendában is Mieszko fia. Ez az egyezés kétségtelenül igazolja, hogy a lengyel legenda-változat szerzője nemcsak a lengyel—magyar krónikát ismerhette és használhatta fel, hanem elsősorban az eredeti István-legendát, vagy a nagyobbik legenda, vagy Hartvik átdolgozása formájában; a legenda-írók szokása szerint egyszerűen átültette a lengyel hagyományba a hasonló történelmi szituációhoz fűződő magyar mondát. E változat szerint tehát a kolostor alapítója István kortársa, Bolesław Chrobry.

Pierre David e kérdéssel kapcsolatos véleménye ismét egy másik irányba mutat. Azt próbálja bizonyítani, hogy az alapító nem Chrobry, hanem Krzywousty (Ferdeszájú) Bolesław volt. Ennek alátámasztására felemlít egy 1427-ben kelt oklevelet, amelyet Nicolas apát adott ki Zbigniew Oleśnicki püspök hozzájárulásával. Ennek tanúsága szerint az alapítók Bolesław lengyel herceg és Wojśław comes voltak. Bolesław személyének megállapítására Basco krónikáját idézi, aki elmondja, hogy az apátságot a Łysa Góra-i kastélyban alapították, ugyanabban az időben, mikor a sieciechówi apátság alapjait Ferdeszájú Bolesław és a nemes Sieciech megvetette. Gallus krónikáját is segítségül hívja annak bizonyítására, hogy a kérdéses Bolesław csakugyan a Ferdeszájú volt. Gallus kifejezetten azt közli — írja *David* —, hogy Wojśław comes Sieciech rokona és az ifjú Ferdeszájú Bolesław nevelője volt. További bizonyítékként felhasználja az apátság liturgikus könyveinek adatait is, melyek azt mutatják, hogy október elsejét tartották az alapító Bolesław és október hetedikét Wojśław ispán halála évfordulójának.³⁰⁷ Ez új bizonyíték *David* véleménye szerint arra, hogy a Ferdeszájúról van szó, aki ebben az évszakban halt meg, és nem a júniusban elhunyt Chrobryról.³⁰⁸

³⁰⁴ E krónika szerint Géza felesége Mieszko leánya, Athleita (SHR II., 305—306. old.). A lengyel—magyar dinasztikus kapcsolat tehát itt is hangsúlyozást nyert.

³⁰⁵ Hartvikhoz a legenda maior-ból került át.

³⁰⁶ „Non tibi concessum est, quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas.” (Legenda maior, 3. fejezet, SRH. II., 379. old. és Hartvik, 2. fejezet, 404. old.) „... Ubi tibi concessum est, quod meditaris.” (Lengyel—magyar krónika 4. fejezet, uo. 305. old.)

³⁰⁷ *David*: i. m. 76—77. old. (Vö. Basco: Mon. Pol. Hist. II., 518. old.; Gallus: liber II., c. 16., *Maleczyński* kiadásában — lásd alább, 309. jegyzet — 82. old.)

³⁰⁸ Bolesław Chrobry (1025) jún. 17-én, Bolesław Krzywousty (1138) okt. 28-án halt meg. (Vö. *Bronisław Włodarski*: Chronologia Polska, Warszawa, 1957., 427. old.) Bár az okoskodás alapja téveszerű, nem eléggé alapos bizonyíték: az említett személyeket a kolostor nemcsak mint első alapítókat tisztelhetette.

David végső soron egy — nem feltétlenül hiteles — oklevélre és Basco krónikájának adataira alapozza véleményét. Okoskodása azonban ellentmondásban van azzal a történetileg is elfogadható feltevessel, hogy Mieszko a 10. század végén kísérletet tett itt egy kolostor alapítására. Mieszko ugyanis ekkor kezdte meg az egyházzervezést, és felesége révén csakugyan hívott be cseh szerzeteseket az egyházalapítás segítésére. Valószínűnek látszik, hogy itt, ezen a szerzetesi életre igen alkalmas helyen, ahol — mint ez a 16. századi legenda elbeszéléséből kitűnik — korábban is állt valamiféle pogány templom, szándékában volt kolostort alapítani. Nem valószínű viszont, hogy e szándék megvalósítása egy évszázadnyi késedelmet szenvedett volna. Másrészt *David* véleménye nem egyeztethető össze Imre esetleges lengyelországi látogatásával és a kolostor ehhez fűződő alapításával, hiszen Ferdeszájú Bolesław jóval később élt. Az alapító személye számunkra csak annyiban lényeges, amennyiben a kolostor alapításának időpontjára is feleletet ad, de csak abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy az Imre-hagyományt az alapítás után a kolostor első lakói — magyar szerzetesek — közvetítették Lengyelországba.

Figyelembe kell vennünk egy másik, a hagyomány 12. századi Lengyelországba kerülése és a kolostor 12. századi alapítása mellett érvelő lehetőséget is. Bolesław Krzywousty, miután megölte testvérét, a trónkövetelő Zbigniewet, bűnbánó zárandoklatot tartván Magyarországra is eljutott. Gallus krónikája szerint ez a zárandoklat 1113 elején történt.³⁰⁹ Hazatérése után pedig számos kolostort alapított. Feltehető, hogy a király kíséretében levő papok feljegyezték a magyar legendákat, s esetleg köztük a már alakulóban levő magyar Imre-legendát is. Nem lehetetlen tehát, hogy a lengyel hagyomány ennek az alkalomnak köszönhette az Imre-legenda megismerését, s a kolostor alapítása is ezután történt. Minthogy írott források erről nem beszélnek, és Gallus krónikája sem tud róla, csak kevés valószínűséget tulajdoníthatunk e feltevésnek.

Akár a 11., akár a 12. században történt az alapítás, a *David* által felsorolt, 12. századra vonatkozó források — melyek nem tudnak sem Imre látogatásáról, sem az ereklyeadományozásról, tehát az alapítás és a névadás mondáját nem kapcsolják össze (amire még nyilvánvalóan nem is volt szükség, hiszen a kolostor eredetileg a szentháromságról volt elnevezve) —, bár nem zárják ki a lehetőséget annak, hogy a magyar legendát ekkor már ismerték volna a lengyel egyházakban, viszont nem is bizonyítják.

Éppen ezért fel kell figyelnünk *David*nak a 13. századi lengyel—magyar kapcsolatokat elemző fejtegetéseire.³¹⁰ Ő ugyanis a magyar legendák első lengyel átdolgozásainak időpontját vizsgálva arra a feltevésre jut, hogy az Árpád-házból származó magyar szentek, nevezetesen I. (szent) István és I. (szent) László kultusza a 13. század első felében jutott el Krakkóba. Mindketten szerepelnek ugyanis egy kiadatlan krakkói kalendáriumban,³¹¹ mely — mivel szent

³⁰⁹ Anonymus Gallus: Liber III., c. 25., ed. Karol Maleczyński: Galli Anonymi Cronicae, Mon. Pol. Hist. Nova Series, tomus II., Kraków, 1952., 158—159. old. Az időpontra: 158. old. 9. jegyz.

³¹⁰ *David*: i. m. 49. és köv. old.

³¹¹ *David*: i. m. 49. old. Közelebbi utalást nem közöl. — Lehetséges, hogy a krakkói káptalan 37. számú kódexéről van szó. Egyébként a magyar szentek lengyelországi tiszteletére vonatkozólag az alábbi adatok nyújthatnak vázlatos felvilágosítást: a gnieźni kalendáriumban (1502 körül): aug. 20. Bernardi abb. és Stephani reg., a krakkóiiban (1399—1405): aug. 20. Bernardi cf. és Stephani reg. (az 1494—95-ös nürnbergi kiadásban: aug. 21. Stephani reg.); a lubuszi kalendáriumban (15. század):

Szaniszló ünnepét még nem tartalmazza — kétségtelenül 1253 előtt íródott.³¹² *David* szerint e szentek bevezetése a krakkói liturgiába annak a házasságnak a következménye, melyet Bolesław Wstydlwy (Szemerme) kötött szent Kingával, IV. Béla magyar király Kunigunda nevű leányával 1239-ben. A magyar papok, akik elkísérték a hercegnőt Lengyelországba, magukkal vitték liturgikus könyveiket, s az említett magyar legendákat ismertté tették a lengyel egyházakban. Kézenfekvő a feltételezés, hogy e legendákkal együtt a magyar Imre-legenda is átkerülhetett. Átvételét nemcsak az magyarázza, hogy Imre szent Istvánnak szintén szentté avatott fia volt, és legendája kapcsolódott apjához, hanem elsősorban aktualitása, azaz a magyar Imre-legenda alapfogulatának és az adott lengyel szituációnak az azonossága, ti. Bolesław és a magyar királynő szüzi házassága. Ennek a feltevésnek igen nagy a valószínűsége, még akkor is, ha csupán a magyar legenda alapját képező motívum lengyel aktualitását vesszük figyelembe, és clunyi vonatkozásaitól el kell tekintenünk.

Az eddig elmondottakból leszűrt következtetéseink szerint a lengyel Imre-legendák keletkezése nincs szoros kapcsolatban sem a clunyi reformszellem lengyelországi hatásával, sem a Kopasz-hegyi kolostor alapításával. Kétségtelen viszont, hogy közvetlen lengyel—magyar érintkezések eredményeként került át a magyar Imre-hagyomány Lengyelországba. Mivel pedig az átkerülés valószínűsége a 13. században a legnagyobb, ez alátámasztja azt a feltevésünket, hogy a lengyel Imre-legenda keletkezése a 13. századra, vagy még későbbi időpontra tehető, és kifejezetten arra a célra szolgált, hogy vallásos, a magyar—lengyel kapcsolatok ápolását is elősegítő magyarázatát adja a Kopasz-hegyi kolostor új, csak a 14. századtól datálható „Szentkereszt” elnevezésének.

A szentkereszt kolostor évkönyveiben közölt Imre-legendák stilisztikai elemzése is megerősíti ezt az állásfoglalásunkat: az I—VIII. kódexben közölt legenda-változat mindössze három mondatból áll. Közülük 1 rimes, 2 rímtelen. A mondatokat kőlonokra bontva 19 rimes és 10 rímtelen kőlonot találunk a szövegben. A rimes kőlonok túlsúlya látszólag a rimes próza jelenléte mellett érvel, meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az arány az alliterációk sűrű előfordulásából adódik, viszont abszolút — kőlonvégi — rímek tekintetében a legendaszöveg rendkívül szegény. A rimes próza művészi megvalósulásáról tehát itt nem beszélhetünk. Ugyanakkor szövegünk a mondatelemzés tükrében 100 %-osan ritmikusnak tekinthető, s 29 kőlonjából 19 ritmikus. A IX. kódexben és az V. kódex margóján közölt legenda-variánsok is hasonló stílusbeli jellegtelenséget mutatnak. Mindez amellett szól, hogy a lengyel Imre-legendák korainak tartott változatai közül (az általunk ismert megfogalmazásban) egyik sem keletkezhetett a rimes próza virágkorában, vagyis legkésőbb a 12. század közepéig. Véleményünk szerint tehát a lengyel Imre-legenda keletkezése a 13. századra tehető a legnagyobb stilisztikai valószínűséggel is.

A legenda meséjének hitelét — *David* megjegyzései szerint — hivatalos

aug. 21. Stephani reg.; a plockiban (14. század): aug. 20. Stephani cf. reg. Hungarie, (az 1520-as krakkói ősnymtatványban: aug. 21. Stephani reg. cf.); a wrocław-i kalendáriumban (14. század): aug. 20. Bernardi abb. és Stephani reg. cf. — Továbbá: wrocław-eki kalendárium (14. század): jún. 23. Emerici m., júl. 27. Acontii et Emerici m. (Lásd: Bronisław Włodarski: id. m. 139—181. old.)

³¹² Szaniszlót ui. ez évben, 1253-ban avatták szentté.

vallási körök sem fogadták el olyan könnyen, mint a nép.³¹³ Bizonyítja ezt az a tény is, hogy amikor a tynieci apát 1593-ban a szentkereszti apátságban járt, és canonica visitatiót végzett, érdeklődött az egyház eredete és védőszentje felől, de a helyi apát egy szót sem szólt Dombrowkáról, Chrobryról vagy Imréről, hanem az alábbi választ adta: a hagyomány azt tartja, hogy az egyházat a Szentléleknek szentelték — semmi mást —, mivel az összes okmányok elpusztultak. E feljegyzés is megerősíti azt a feltevést, hogy a lengyel Imre-legenda megkonstruálására és terjesztésére csupán a zarándokok odavonzása érdekében volt szükség. Amikor erre sor került, a lengyel szóhagyomány — a már kifejtett elgondolás értelmében — legkorábban a 12. század elejétől kezdve és legkésőbb a 13. század első fele óta őrizhette a magyar legenda meséjét. Az előbbi időpont mellett szóló, már felsorolt érvek gyenge bizonyító ereje miatt — úgy véljük — helyesebb a 13. századi terminus mellett állást foglalni. Az azonban kétségtelen, hogy Imre vallásos tisztelete és kultusza már feltétlenül élő hagyományon alapult, amikor megindult a zarándoklat a Łysa Góra-i kolostor birtokába került (esetleg magyar eredetű) relikvia tiszteletére. Mivel pedig ennek népszerűsítése érdekében szükségessé válhatott egy hozzá fűződő monda írásba foglalása és terjesztése, sor került az Imre-legenda lengyel változatának írásos megszerkesztésére, minden valószínűség szerint még a 13. században. Az ismeretlen szerző nyilván ismerte a csodaszarvas-mondát és a kolostor egyik alapítás-mondáját, és e kettőt kibővítvé az ereklyeadománnyozással, az egészet a magyar legendából (esetleg az ereklye birtokbavételével egyidejűleg) megismert magyar szent, Imre nevéhez kapcsolta. Az a tény, hogy magyar szent alakja köré fűzte a legenda meséjét, nemcsak azt valószínűsíti, hogy a névadó ereklye magyar eredetű lehetett, hanem arról is tanúskodik, hogy e munka megírásának idején szoros lengyel–magyar kapcsolat és barátság állt fenn, amelyet a szerző nem minden alap nélkül vetíthetett vissza korábbi időkre is.

Az ereklye tiszteletét ugyan csak 1308 óta tanúsítják a dokumentumok, a kultusz azonban — és itt ez a perdöntő — kétségtelenül régibb. A relikviák liturgikus tisztelete ugyanis megelőzi a hozzájuk kapcsolódó hagyomány írásba foglalását. Így történhetett ez a szentkereszti hagyomány esetében is. *David* megjegyzi, hogy a kérdéses ereklye már a 13. századtól kezdve zarándokok tömegét vonzotta a kolostorba.³¹⁴ Mutatja ennek valószínűségét az a szentkereszti hagyomány is, mely szerint a tatárok 1278-ban nem merték kirabolni a kolostort az ereklyétől való félelmükben.³¹⁵ Egy másik kézirat meg éppen azt bizonygatja, hogy a kolostort kirabolták, és az ereklyét elhurcolták.³¹⁶ Mindkét változat igazolja, hogy a névadó kereszt tisztelete legalább 13. századi eredetű. Nem lehetetlen az sem, hogy maga a relikvia is a már említett, 1239-ben kötött házasság idején került Lengyelországba. Ha pedig csakugyan már a 13. században megindult a zarándoklat a kolostorba, a zarándokok odavonzása és az ereklye népszerűsítése érdekében minden bizonnyal sor került a névadó ereklye mondájának feldolgozására is, tehát a lengyel Imre-legenda megszerkesztésére. 13. századi eredetre utal a lengyel legendának az a jelleg-

³¹³ *David*: i. m. 76. old.

³¹⁴ *David*: i. m. 71. old.

³¹⁵ Uo. 77. old.

³¹⁶ Ez az a kézirat, amely a szentkereszti legendának a „vel ante Kazymiriam, vel in Lysiec” szavakkal megtöltött változatát tartalmazza. (Vö. fentebb: 261. jegyz.)

zetessége, hogy az említett három fő motívum mellett a magyar legendából egyrészt az Imre szűzi házasságára vonatkozó részletet emeli ki, ami Bolesław Wstydiwy (Szemérmes) és Kinga házassága folytán korabeli aktualításra is célozhatott, másrészt Imre hercegnek egy lengyel királylánnyal kötött házasságát hangsúlyozza, ami ugyancsak az említett 13. századi dinasztikus kapcsolat szituációjával rokon.

Karácsonyi János — anélkül, hogy érveit felsorolná — szintén a 13. századba, az 1270-es évekre teszi a szentkereszti legenda keletkezését. Úgy véli, a lengyel legenda a magyartól teljesen függetlenül íródott, sőt, szerzője nem is ismerte a magyar legendát, hiszen sem Imrét, sem Istvánt nem nevezi szentnek.³¹⁷ E megállapítás kétségtelenül igaz mozzanatokra támaszkodik, mégsem érthetünk vele egyet, ugyanis ebben az esetben nem tudnánk megmagyarázni, hogy a szerző miért éppen a magyar Imre nevéhez kapcsolta a névadó mondát. Feltűnő ugyan, hogy a szerző a magyar legendából az említett jellegzetes motívumon kívül semmit sem vesz át, mégis fel kell tételeznünk, hogy legalább szájhagyomány útján ismerte az Imrével kapcsolatos magyar hagyományt, hiszen megemlékezik a magyar herceg önmegtartóztató házasságáról. Dlugosz viszont már valószínűleg fel is használta a magyar Imre-legendát, ugyanis ennek szellemében bővítette ki a szentkereszti legendák szövegét pl. Imre érényének magasztalásával.

A 13. század végén bekövetkező tatár támadás tovább valószínűsítheti a legenda e századi, a tatár támadás előtti keltét: az eredeti legendaszöveg ugyanis ekkor könnyen elveszhetett, és talán éppen az indokolja a 15. századból fennmaradt írott változatok eltéréseit, hogy szóhagyomány alapján készültek.

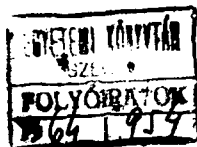
Lengyel szemszögből nézve a szentkereszti legenda keletkezését, ugyanebben az időben, mellékkörülményként megemlíthető az a tény is, hogy a Szentkereszttel szomszédos egyházak, az opatówi és a kazimierzi egyház (mely utóbbi megpróbálta elvitatni Szentkereszttől Imre ereklyekeresztjének birtoklási jogát) hasonlóképpen áptolták kapcsolataikat a magyar egyházzal, nevezetesen Panonhalmával, és szent Márton védnöksége alatt álltak.³¹⁸

A legendában tükröződő lengyel–magyar érintkezés — mint látjuk — a 13. században kézzelfogható formában konkretizálható. Végeredményben a felsorolt adatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Árpád-házi Imre herceg írott lengyel legendája a 13. században (a század második felében) keletkezett a lengyel–magyar történelmi érintkezések és barátság dokumentumaként.

³¹⁷ Karácsonyi János: Vélemény szent Imre herceg nejről, Századok, 1902., 107. old., ill. 110–111. old.

³¹⁸ David: i. m. 79. old.

Шарольта Тот:

ВЕНГЕРСКИЕ И ПОЛЬСКИЕ ИМРЕ-ЛЕГЕНДЫ

Автор на основе венгерских, польских и западноевропейских источников собирает исторические предания, связанные с князем Имре из династии Арпада. Она описывает возникновение, дальнейшее развитие и взаимоотношение источников, связанных с легендами об Имре. По признакам рифмованной прозы венгерская Имре-легенда относится — по автору — к началу 12-го века. Текст возник одновременно, является единообразным, не обнаруживая значительной стилистической интерполяции. Его оригинальное введение представляет собой введение типа ВМ, найденное в кодексах венском № 3662 и мюнхенском № 18 624, которое исследователи считали до сих пор более поздним. Статья показывает многочисленные отечественные и зарубежные параллели мотивов этой легенды. Автор утверждает, что венгерская Имре-легенда возникла после Иштван-легенды Гартвика, с её использованием а не наоборот. Автор Имре-легенды не раз делал важные актуальные ссылки на свою эпоху, имеющие в первую очередь церковно-политический характер. Наконец, автор воссоздает процесс формирования польских Имре-легенд в 12-ом—13-ом веках на фоне тогдашних польско—венгерских связей.

Sarolta Tóth:

LEGENDES HONGROISES ET POLONAISES D'ÉMERIC

En se basant sur des sources hongroises, polonaises et ouest-européennes, l'auteur fournit la genèse et l'évolution de la tradition historique liée à la figure du prince Émeric issu de la maison d'Arpad. Pour la raison des signes particuliers de la prose en vers, il met la date de la naissance de la légende hongroise d'Émeric pour le début du XIIe siècle.

Le texte de la légende est homogène, il est né tout d'un temps; du point de vue stylistique, il n'a aucune trace d'interpolation. La préface originale de la légende est du type VM, le même qui se trouve dans le codex de Vienne (N° 3662) et dans celui de Munich (N° 18 624).

L'auteur nous révèle beaucoup de parallèles hongrois et étrangers des thèmes de la légende; il établit que la légende hongroise d'Émeric a été faite avec l'aide de la légende d'Étienne de Hartvik, et qu'elle a beaucoup de rapports de politique ecclésiastique à son époque.

Pour finir il reconstruit la formation de la légende polonaise d'Émeric au courant du XIIe et du XIIIe siècles.

TARTALOMJEGYZÉK

1. A magyar Imre-legenda kódexei	3
2. Imre-legendánk irodalmának áttekintése	5
3. Az Imre-legenda stílusa	15
4. Az Imre-hagyomány a forrásokban; a források kölcsönös összefüggése	29
5. Az Imre-legenda motívum-készlete	44
6. A lengyelországi Imre-legendák és keletkezésük	57